مەسعوود محەمەد

زمانی کورد

حەکیم کاکەوەیس

لە عارەبییەوە کردوویەتی بە کوردی

چاپی یەکەم بە زمانی عارەبی
لسان الکرد
مسعود محمد

لە سەر ئەرکی کاک ئەحمەد وەلی هیممەت چاپ کراوە
چاپخانەی حەوادس
ژمارەی مۆڵەت 11 ڕۆژی مۆڵەت 3 ـ 1 ـ 1987
ژمارەی سپاردنی بە کتێبخانەی نیشتمانی بەغدا 74 ساڵی 1987

«زمانی کورد»
تەرجەمەی «لسان الکرد»
حەکیم کاکەوەیس
حەساری گەورە، کەرکووک - کوردستان 2008
دیزاینی بەرگ: محەمەد عوسمان
وەشانی سایتی www.mamosta.net ساڵی 2010

پێشەکی وەرگێڕ

وەرگێڕانی بەرهەمە عارەبیەکانی مامۆستا مەسعوود محەمەد بۆ کەسێکی کە لە زمانزانی و شارەزاییدا لە ئاستی خۆیەوە نێزیک نەبێ، گەمەکردنە بە ئـاگر و من ئەو گەمەیەم کرد. ترس دایگرتم کەتنم کردبێ، بەڵام ئەمڕۆ خوێندنەوەی کتێب بە هۆی خوێندنەوەی هەواڵە وەرزشـــیەکان و خەبەری ژیانی تایبەتی یاریزانانی دنیا و ئەستێرەکانی هۆڵیوود و کەلووی بەخت و حەجی گۆڕی ئومکەلســـووم و بابەتی ســـەرگەرمکردنی ترەوە، خەریکە لە ناو کورددا باوی نەمێنێ و ترســـی منیش دەبێتە ترســـی دواڕۆژ! کێ دەپەرژێتە سەر دەق و بابەتی وەرگێڕدراو و وەرگەڕێندراو و بەراوردکاری و هەڵســـەنگاندن؟! من یاریم بە ئاگر کردووە چونکە هەر دەبێ ڕۆژێ لە ڕۆژان، یەکێ ئەو یارییە بکا و ئامادەشم بۆ ئەوەی دەست بە سینگەوە بگرم بۆ هەر هەڵەیەکی کە دەرهەق بە مامۆستا مەسعوود محەمەد و بەرهەمە عـارەبییەکانی ئەنجـامم دابێ. خۆ ڕەنگیشـــە ئەم کارەی من ببێتە بناغیەک بۆ کارێکی لەخۆی باشتر و تەواوتر و ڕەوانتر... ئەوەش خراپ نییە.

نەمـدەزانی بەرهەمە عـارەبیەکانی ئەو مـامۆســـتا نەمرە بۆ ئەوە دەبن وەربگێڕدرێنە ســـەر زمانی کورد، بەڵام کە هەندێ لەو گوتارە کورتانەی مامۆستام کردنە کوردی کە لە «العراق»دا بڵاو کرابوونەوە، هەستم بە بوونی خواوەندی وەرگێڕان کرد بە تەنیشـــتمەوە... هەســـتم دەکرد پێم دەڵێ لە جێی ئەو ڕستە قورسـە عارەبییانە چ بنووسـم. ئاخر هەرگیز، لە هیچ کتێبێکی عارەبیدا نەمدیوە «ربط طارفها بتليدها» بەکار هێندرابێ و هەر بە زەبری قامووس زانیم بەســـتنەوەی کۆن و نوێیە بە یەکەوە و هەتا زانیم گیانم دەرچوو... تۆ بڵێی زانیبێتم؟! یا «هذا حصـــرم رايته فی حلب» کە بە شێوەیەکی ئاسایی دەکرێتە «ئەمە پەرسیلە ـ بەرسیلەیە ـ

و له حەلەب دیومە» یا بە پێی یاسـای وەرگێڕان دەبێتە: «ڕێوی دەمی بە پەرسیلە نەدەگەیشت دەیگوت ترشە» یا «ئەم نانە بەو ڕۆنە»؟ بە ڕای من دووەمیان ڕاســتە یا لە ناوەڕۆکی باســەکەوە نێزیکترە. کابرای شـــایەر کە هێندەی لە باردا نییە و بۆی هەڵناکەوێ بگاتە دەربار، هەر دەبێ بڵێ: من لەوە گەورەترم لە دەرباردا بکەووم و لای مامۆســـتاش، باس باسی شایەرە نەک زانا و خەڵکی خاوەن هەڵوێستی وەک حەیدەری و مەلا ئەفەندی، کە خۆی لەم نووسـینەدا باسـی هەڵوێسـتی کردوون. تەیموور لەنگیش لەم بارەیەوە، بە زیادەڕۆییەوە دەڵێ: گومانی تێدا نییە سەدان زانا و دانا و فەرماندە، گوێڕایەڵی جەنگاوەرێکی وەک منن.

مامۆستا، هەوڵێکی زۆری داوە بە ڕەگ و ڕیشەی وشەدا بچیتە خوارێ و خزمایەتی نێوان وشـەی کوردی و ئاڤێســتایی لە لایەکەوە و کوردی و زمـانە هنـد و ئەوروپییەکـان لە لایەکی ترەوە بـدۆزێتەوە و ڕەگیـان بگەڕێنێتەوە سـەر یەک. ئەم کارەی مامۆسـتا، منیشـی خسـتە سـەر کەڵکەڵەی دۆزینەوەی ئەو خزمایەتی و هاوڕەگییە و ئەمەش نموونەیەکە کە بیرم کەوتەوە: لە ســـەرەتـای فێربوونی زمـانی ســـویـدیـدا بووم، مامۆستاکەمان وشەی «ئەستێرە»ی لە سەر تەختەکە، بە زمانی سویدی نووســی و گوتی: هەر یەکەتان بە زمانی خۆی ئەو وشــەیە بنووســێ. ئێمەی بێگانە لە ســوید، کە هەر یەکەمان ســەر بە وڵاتێک و زمانێک بوو، وشەکەمان نووسی. من نووسیم: Estere. مامۆستاکەش دەستی دایە ماجیک و خەتی بە بن هەندێکیاندا هێنا و گوتی: ئەمانە ســـەر بە هندوئەوروپییەکانن، چونکە هەموویان s و t و r یان تێدان.

دوایی بینیم وشــەی هاوبەشــی تریش لە نێوان هزمانە ئەوروپاییەکان و کوردیدا هەن کە هەزاران کیلۆمەتر لە یەکەوە دوورن و خواش دەزانێ

کەی لە کۆڕەوی گەلە سەرەتاییەکاندا، لە ناوەڕاسی ئاسیا، هندوئەوروپی و هندوئێرانی لێکدابڕاوون:

گۆل لە ســـــویدیدا Göl ە و وەک گوێل دەگوترێ، گورگ لە زازاکیدا verg و بە سـویدی varg، ڕێژنە «باران» لە سـویدیدا regn، دوێت بە ســـویـدی dotter، ئـافرەت، «ئـافرۆدیتـا»یە «خواوەنـدی زاوزێ لای یۆنانی»، شوور کوردییە و tjur سویدیە و هەر بە شوور دەخوێندرێتەوە، جگە لە هەندێ لە ژمارەکان و زۆر وشـەی دی. داستانە یۆنانییەکانیش، ئەگەر بە وردیی بیریـان لێ بکەینەوە، دەبینین هەنـدێ خزمـایەتییـان لەگەڵ ئەو داستانانەدا هەیە کە لە ئایینی میترایی و زەردەشتیدا هەبووە.

ئەم لســـتەیەش نێزیکایەتی زمانی ئاڤێســـتا و کوردی دەردەخا و بۆچوونەکەی مامۆستا دەسەلمێنێ:

وشە ئاڤێستاییەکان	بە کوردی ئەمڕۆ
دوا	دوو
چەتوار	چوار
پانجا	پێنج «پەنج»
خشواش	شەش
ئاپتا	حەوت
ئاشتا	هەشت
ناوا	نۆ
دانا	دە
ئوروانەم	گیانم «ڕەوانم» ڕەنگە «قوربان» خزمی بێ
دەد	دەدەم
تەڤا	توانا
ئەوەت	گەرەکمە «ئاواتم»
کەت	کەنگێ «کەی»
ماڤ	مانگ «هەیڤ»

و... زۆری تر کە بە شێوەیەک لە شێوەکان دەچنەوە سەر یەک.

وەک ئەوەی ناوی «گاوانی کوردی» و «سـەلمانی فارسـی» لە قورئاندا هاتبێ، ناوی «فریانە»ی توورانی لە ئاڤێســـتادا هاتووە کە یەکێ بووە لە توورانییەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئەو دەمەی ئێران و تورکەکانی ئەمڕۆ ڕەگی خۆیان دەگەڕێننەوە ســـەریان. دواتر هەر توورانیەکان، کە وەک دێوپەرسـت ناویان لە ئاڤێسـتادا هاتووە، زەردەشـیان کوشـت. لەوسـاوە کورد دڵی بە فریانە خۆشـــە و هەوڵ دەدا برایانە لەگەڵ تورکدا بژێ و ئەم تەمایە لە ئاڤێستاشدا هەیە. خۆشبەختانە دوای 26 سەدە «سمایل بێشـکچی»ی تاک و تەنها و تەریکمان بە لای خۆماندا ڕاکێشـا و بووە برامـان!. دەبێ 26 ســـەدەی تر چـاوڕوان بین تـا یەکێکی تریش لە توورانیەکان ببێتە برامان... کەروێشک بە عارەبانە دەگرین!

بە پێویســـتی دەزانم ئەم دەقە ئاڤێســـتاییە بگوازمەوە: «**کاتێ خزم و کەسی فریانەی توورانی هاتنە سەر ڕێگا و ئایینی ڕاستی و بە ئەشق و ئیمانەوە بۆ گەشـــە و پێشـــکەوتنی جیهان هەوڵ بدەن لە ســـایەی ئەندێشـــەی چاکدا دەبنە یەک و ســـەرەنجام ئەهورامەزدا ئارامش و ئاسایشتیان پێ دەبەخشێ**»[1] ئێسـتاش هەمان ئایەت یا بە شـێوەیەکی تیۆریزەکراوی ســـەردەمـانەی وەک ئەو ئـایەتە بێ هوودە لە هەڵپەی ئەوەداین لەگەڵیاندا برا بین... لەو داهێنانە مەزنەوە، بە هەمان شـــێوە برایەتی لەگەڵ میللەتانی تریشـدا دەکەین و ئەنجامیش، هەر 26 سـەدە برایەک بە دەست دێنین یا نایەنین! ئای ئێستامان چەند بە ڕابردوومان دەچێ و پێ دەچێ داهاتووشمان هەر بە ئێستامان بچێ!

[1] ـ بڕوانە: ئاڤێستا ـ گاتا ـ کان لە مێژینەترین سرووودی کوردی. جەلیل عەباسی. دەزگای ئاراس 2003

له کۆتاییدا، دەمەوێ سوپاسی کاک «ئەمجەد شاکەلی»ی برام بکەم کە بە کوردیـیەکەی ئەم وەرگێڕانەدا چووەوە و زۆری لە هەڵە و خواروخێچی دەستنیشان کرد و منیش بە خۆشحاڵییەوە ڕەچاوی زۆربەی زۆری سەرنجەکانیم کرد.

حەکیم کاکەوەیس
5/2/2008
kakaways@hotmail.com

هەڵوێستەیەک

بەینێکە شەپۆلێکی خاوی گومان بە ناو نووسەرانی کورددا دەگەڕێ و هۆیەکەشی ئەو بۆچوونەیە گوایە بەکارهێنانی وشەی کوردیی هاوشێوە و هاوتەرحی وشەی فارسی لە نووسینی کوردیی سەردەمدا، بۆی هەیە خزمەتی ئەدەبی فارسی بکا. چ ڕێمان نییە ئەوە نەبێ ئەو بابەتە بۆچوونە بە نیازپاکی خاوەنەکەی لێکبدەینەوە، ئەوەش بە هۆی ئەو کەشوهەوا خاوێنەوە کە ڕۆشنبیریی کوردی هەناسەی تێدا هەڵدەمژێ، ئەمەشیان بە هۆی نەبوونی خڵتوخاشەوە بێ یا بارودۆخ وا بخوازێ ئەوانەی لە بواری ڕۆشنبیریی کوردیدا کار دەکەن، لە هەموو ڕووشاندنێک بیپارێزن کە ڕێی تێ بچێ بیرووشێنێ و حەزمان پێی نەبێ. وای بۆ دەچم ئەوە بووبێتە هۆی سڵکردنەوە و دەسبەکاربوون تا بۆ وشەی ڕەسەنی کوردی لە پارێزدا بن و لە نووسیندا بیانسڕنەوە نەوەک لۆمە بکرێن.

وام هەست کرد ئەرکی من دەگاتە ئاستی واجبی نەتەوەیی و نیشتمانی بۆ ئەوەی چرا کزەکەی خۆم پێ بکەم و تیشکێک، ئەوەندەی هەیە، بخەمە سەر هۆکاری ئەو گومانانە، ئەوەش بە پێی ئاگاداریم لە سەرچاوەی کوردی و فارسی و زمانە ئارییاییەکانی تر، لە سەنسکریتەوە بگرە تا دەگاتە پەهلەوی و هی دی، کە گاریگەرییان لە سەر بنیاتنانی کەلەپووری بەشە ڕۆژهەڵاتییەکەی هند و ئەورووپی کەمترە، لەو دەمەوە کە بەشە ڕۆژاواییەکە لێی دابڕاوە و تا ئێستا کەس نازانێ چ سەردەمێ بووە. ئاخر زانیاری لە سەر سەرچاوەی چەند جۆگە ئاوێکی نێزیکی یەک، هەق وایە گومانی تێکەڵاوبوونیان بڕەوێنێتەوە. هیوای ئەوە بە زانا و زمانزان و ئەدیبە بەرزە عارەبەکان دەکرێ بایی ئەوە ئاوڕ لەو بابەتە بدەنەوە کە جێی گرنگی پێدانیانە و ڕەنگە سەرقاڵییان بە مەسەلەی

عارەبایەتییەوە، لە ڕووی سیاسی و ڕۆشنبیری و شارستانییەوە، ڕێگر بێ لە بەردەم ئەوەی بە بابەتێکەوە خەریک بن، کە لە چەقی سەرقاڵییاندا نییە و لە هەمان کاتدا چەند زمانێکی کۆن و سەردەم، پێویستییان بە وردبوونەوە هەیە و ژمارەیەکی یەکجار کەم نەبێ بۆیان نەلواوە لە ڕابردوو و لایەنەکانی ورد ببنەوە. لەوانەیە ئەم هەوڵە بچکۆلەیەم بۆ لابردنی تەمومژی سەر سیمای مەسەلەکە، ماندویێتی لێکۆڵینەوە و توێژینەوەیان لە کۆڵ بکاتەوە و هەندێ حەقیقەتی شاراوەی وا لە بارەی بابەتەکەوە بە دەست بێنن، بۆی هەبێ بیانگەیەنێتە کەناری ڕەواندنەوەی تەمومژ. گومانی ناوێ کە خوێنەرانی کورد بە شێوەیەکی گشتی تا ئەم سەعاتە ئەو چرایانەیان کەمن کە زمان و مێژوو و سەرجەمی لایەنە کۆمەڵایەتییەکانیان ڕووناک بکاتەوە، چونکە دەستیان لە لێکۆڵەرەوە و توێژەرەوەی کوردی وا گیر نابێ خۆی بۆ ڕەواندنەوەی تاریکییەکان تەرخان کردبێ و نە توانا و نە پارە و نە مەودا و نە پشتگیری، هیچیان، بە هیچ جۆرێ شتێکیان لەوانە نەبوو بیخاتە سەر ئەو ڕێیەی کە بەربەستی وەک مەحاڵی لە پێش بووە. توانای منیش لە توانای ئەوان باشتر نەدەبوو ئەگەر بارودۆخ وای نەکردبا چاووم لە کۆیە هەڵبێنم و ببینم و بەراوردی کۆمەڵێ شتی وا بکەم کە هۆشی مرۆڤیان سەرقاڵ کردووە و لە چەندساڵێکی حەفتاکاندا سەرچاوە و کتێبی وام دەستکەوتن کە لە سەر ئاریایی و ئێرانی پەرەیان بەهۆشم دا و ئەوانەش، زۆربەیان فەوتان و دڵی خۆم بەو کەمە خۆش دەکەم کە ماونەتەوە و ئیشتیا دەکەنەوە و تێریش ناکەن. ڕەنگە خەڵکی تر لە مەیداندا هەبووبن و پەنامەکی هەوڵیان دابێ و گوێمان لە دەنگیان نەبووبێ و لە کاتی سووڕانی بەرداشیان بێ خەبەر بین ئاخۆ کەی ئاردی ڕۆشنبیری و زمانەوانی و مێژوویی کورد بەرهەم دێنێ تا هەویر بۆ عەقڵ بشێلێ.

نووسەرانی عارەب مافی ئەوەیان بە سەرمەوە هەیە لەم جێیەی خۆمەوە دانی پێدا بنێم کە بە هۆی هەوڵی درەنگوەختی ئەوانەوە لە بەرفرەوانکردنی زمانی عارەبیدا لە دوورگەی عارەبییەوە، هەر زمانێکی مردوو و بێ لایەن و دوژمنی سەر بە زمانە سامییەکان لە دوورگەی عارەبییەوە هاتبێ ئازایانە خستوویاننەتە ناو عارەبییەوە، ئەوەش بۆ من هاندانێکە بۆ هەڵکۆڵینی ڕابردوو و بەدەستهێنانی بەڵگە بۆ سەربەخۆیی زمانی کوردی بە ڕەگ و ڕیشاڵیەوە. چاوەڕوانیش بووم تا بەڵگەی ئەوەم بە دەست کەوت کە خاوەندارێتی شەرعی زۆر لەو وشە هاوبەشانەی کە لە نێوان خۆی و زمانەکانی تردا هەن، کوردین و تەنانەت ئەوەشم بە دڵنیاییەوە بۆ ئاشکرا بوو کە بە هۆی بێ خاوەنی و بێ توانایی و ماڵوێرانییەوە، لە ماوەی بیستوشەش سەدەدا، زۆر لە وشەکانی تووشی تاڵانوبڕۆی زۆریش بوون. ئەگەر عارەبی بە هۆی توانا و پتەویی بوونیەوە بەوە شێلوو نابێ کە وشەی هاوشێوە لە نێوان زمانی هەندێ عارەبی داگیرکراوی گۆی زەوی و داگیرکەردا هەیە و سڵ لە بەکارهێنانی «رستاق و لوزینج و زیئبەق و بەیدەق و بەرنامەج و ساذج و خەندەق...» ناکەنەوە و جەنگیش ئاگری سەر سنووری ڕۆژهەڵاتە، لەمەدا بە بەراوردکاری بە ئەنجامی ڕاستیی بوونی وشەی هاوبەش و تاڵانکراو گەیشتم کە لە بنەڕتدا کوردییە و خزمایەتییەک هەیە کە لەوە توندوتۆڵترە تەنها بە هێز ڕەت بکرێتەوە، چونکە هەرگیز دایکێکی بە دایکایەتی پشتئەستوور و بە بەڵگەنامەی شووکردنەوە، تاوانبار ناکرێ ئەگەر لە بەر برسێتی و هەژاریی لە سەرەمەرگیشدا بێ.

ئەو سەرچاوانەی لە بواری ئەم باسەدا لە بەر دەستدان، وردەکاری و لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و مێژوویی و شوێنەوارزانی کۆمەڵێ زانای ڕۆژاوایی سەردەمی جیاواز و شوێنی جیاوازن و شوێنەواریان لە کتێبی

دەســتەیەک لەو ئێرانیانەی کە گرنگی بە کەلەپوور و فەرهەنگی ئێرانی بە شــێوەیەکی گشــتی و فارســی بە تایبەتی دەدەن، هەیە بەڵام بوونی کتێبێک کە بە کەڵک بێ و بە زمانە ڕەســەنەکەی خۆی نووســرابێ، لە عیراقدا دەگمەن بووە و بۆ کوردیش هێنانی کتێب لەو وڵاتەوە کە تێیدا نووسـراوە، لە بەر ئەو هۆیانەی کە پێشـتر باسـم کردن، زەحمەت بووە و لە مەودای نێوان ســاڵی 1971 و 1978دا، لەو کاتەدا کە لەگەڵ برایانی تری دامەزرێنەری کۆڕی زانیــاری کورد بووم لە بەغــدا و بە هۆی پەیوەنـدی تونـدوتۆڵی کۆڕە زانیـارییەکانی ڕۆژهەڵاتی نـاوەڕاســـــت و ئەمەریکا و ئەوروپاوە، بە یەکێتی سـۆڤیەتیشـەوە، هەندێ لەو سـەرچاوانە پێشکەشی من کران و کاتێ لە ناوەڕاستی ساڵی 1978دا لە کۆڕ دابڕام، زۆربەیانم بۆ کۆڕ بەجێ هێشـــــت و ژمارەیەکی زۆر کەمیان لای من مانەوە، لەوانە «فرهنگ ایران باســـتان»ی خوالێخۆشـــبوو پوور داود و کتێبی «مزدیســـنا وادب پارســـی»ی دکتۆر محەمەد موعین و کتێبی «کارنامەء اردشـــیر بابکان»ی دکتۆر بەهرام فرەوەرشـــی و هەندێ ســـەرچاوەی ترم خواســـتنەوە، لەوانە هەر ســـێ بەرگی «تاریخ زبان فارسی»ی دکتۆر پەروێز نائیل خانلەری و چەند ژمارەیەک کە لە سەر بڵاوکراوە دەژمێردران و نـاویـان «بەربـانـگ» بوو و لە ســـتۆکهۆڵم دەردەچوون و Tiraj بە تەنیشـتیەوە نوسـرابوو و Izmir ، هەردووکیان بە شـێوەزاری زازایی کوردی بوون. ئەو کتێبە ناوبراوانە، جگە لە کارنامەی ئەردەشـیر، پشـتیان بە ژمارەیەکی زۆری سـەرچاوەی هەمەجۆری کاتی جیاوازی ســـەردەمە نوێیەکانی ئەوروپا و ئەمەریکا بەســـتووە کە بە کردنەوەی واژەو نەخشــی کۆنەوە خەریک بوونە و ئەوروپاییەکانی تریان خەریکی کردنەوە و لێکدانەوەی واژەی هیرۆگلیفی و ســۆمەری و دوای ئەوان، ئەکەدی و ئاشوری و بابلی و هەموو زمانە کۆنەکانی وەک سامی

و ئاری و هی تر بوونە. بەڵام نووسـەرە فارسـەکان لە بواری شـوێنەوارە کۆنەکاندا، زۆریان خستۆتە سەر کاری ڕۆژاواییەکان و هەموو سەرچاوە مێژووییەکانی ئیسلام، کە پشت بە باسکردن و گێڕانەوەی دەماودەمی سـەردەمی خۆیان دەبەسـتن. گەلێ جار قسـەی ئەو لێکۆڵەرە ئێرانیانە دەخوێنمەوە و بۆچوونەکەم بەوە پشـتئەسـتوور دەبێ «شـایەدێک لە خۆیان شـایەدیی دا» یا دانپێدانانی نەیار، ئەوەش کۆشـش و کات پاشـەکەوت دەکا. یەکێ لەوانە خاوەنی «تاریخ زبان فارسـی» لە لاپەڕە 38ی بەشـی دووەمدا و لە سـەر زمانی «لوڕی و بەختیاری و خێڵەکانی مەحسنی و بویر ئەحمەدی ڕۆژاوای ستانی فارس» دەیڵێ کە خزمایەتی لەگەڵ زمانی کوردیدا هەیە و بەشـی ئەوە دەکا قسـەی هەندێ لە ئەوروپاییەکان بکاتەوە و حاشـا بکا کە پەیوەندی لە نێوان کوردی و ئەو شێوەزارانەدا هەبێ. هی تر لەو لێکۆڵەرەوانە دەبینم هەمان قسە لە بارەی زمانی کوردییەوە دەڵێنەوە و جارێ بە زمان ناوی دەبەن و جارێ بە شێوەزار و دیسان دەیکەنەوە بە زمان و زۆر سەیرە زمانێک خەڵکانێک لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاسـتدا قسـەی پێ بکەن کە ژمارەیان لە فارسـەکانی ئەو جێیە زۆرترە کە پێی دەڵێن وڵاتی فارس و بە شـێوەزاریش ناوی بەرن!

ئەو کتێبانەی کە ناووم هێنان و پێشـینەی ئەوروپاییان هەیە، دەبنە سـەرچاوەی ئەم باسـە و دەشێ بۆیان بگەڕێینەوە. چ بە پێویسـتی نازانم لە هەموو بۆچوونێکدا کە دەمەتەقێی لە سـەر دەکەم یا پشـتی پێ دەبەستم ئاماژە بە سەرچاوەکە بکەم ئەوەش بۆ خۆلادان لە درێژدادڕی. تەنها لە جێیە پێویستەکاندا یا لەو جێیانەدا کە پێویست بە بەڵگە بکەن، ئاماژە بە سـەرچاوەکە و لاپەڕەکە دەکەم. پێم باشـە بۆ دڵنیایی ناوی

هەندێ لەو سەرچاوانە تۆمار بکەم کە خاوەنی ئەو کتێبانە پشتیان پێ بەستوون.

لە یەکەم کتێب «فرهنگ ایران باستان»ی پوور داود ناوی 26 سەرچاوەی عارەبی و فارسی تۆمار کراوە، کە یارمەتیدەری دانانی کتێبەکە بوونە و بە باسکردنی «الاثار الارامية في لغة الموصل العامية ـ شوێنەواری ئارامی لە زمانی ناوچەیی موسڵدا» ـــ داود الجلبی 1354ه» دەستی پێ کردووە. سەرچاوەکانی تری بیرونی و هەواڵە دوورودرێژەکانی بیرونی، ئەوجا ناوی کتێب بە پێی حەرفی هیجا و لە پیتی «ب» دا «بیست مقاله»ی محەمەد قەزوینی، نەسکی2 تاران 1313ی شەمسی و لە «ت» دا تاریخی نرشحی ـ مێژووی نەرشەحی لە بارەی بوخاراوە کە لە تاران چاپ کراوە و لە «ج» دا «جغرافیای تاریخ ایران ـــ بارتۆلد وەرگێڕانی سەردادوەر، تاران 1308» و لە «ح» دا «حدود العالم....» ئیدی ئاوها تا کۆتایی لستەکە کە بە وەفاتی ئەعیانی ئیبن خەلەکان، چاپی تاران کۆتایی دێ. لە هەر پیتێکدا نموونەیەکم هێناوەتەوە جگە لە هەمزە (3 نموونە)

دوای ئەوە دێتە سەر ناوی ئەو کتێبانەی کە تایبەتن بە لێکۆڵینەوە لە سەر ئاڤێستا و ئەوانەش پێنجن. ئەوجا خوێنەر دەباتە سەر بە دواداچوونی ئاڤێستا لە کتێبی نووسەراندا: بارتولومە Bartholomae و دارمستەرDarmsteter و دە هارلە De Harlez و رێخلت Reichelt و هی دی.

ئەوجا دێتە سەر باسی ئەو کتێبانەی کە بە پەهلەوی نووسراون و پەیوەندییان بە کتێبی وەک ئەرداوێرافنامە، ئەردەشیر بابکان و بندهش و بیست کتێبی ترەوە هەیە.

ه تۆمارکردنی تایبەت بە بەرهەمە ڕۆژاواییەکاندا یەکەم ناو ژمارە 52ه و لە ژماردندا بەردەوام دەبێ تا دەگاتە ژمارە 203 و ئەوەش هەموو ئەو سەرچاوانەیە کە بۆ نووسینی کتێبەکەی پێیاندا چۆتەوە. کۆنترین کتێبی ڕۆژاوا کە لەگەڵ پێنجی تردا ناوی هاتووە، مێژووەکەی بۆ 1852 ـ 1854 دەگەڕێتەوە و هی ویســـــتەر گاردە. کۆنترین کتێبی تۆمارکراوی کۆتایی ژمارە 52ه و ساڵی 1853 ـ 1854 ه و هی کارل بوشێلە.

هەروەها، هەردوو کتێبی «مزدیســـنا و ادبی پارســـی» و «تاریخ زبان فارسی» پڕن لە سەرچاوەی هەمەجۆر و هەمەڕەنگ و هەمە سەردەم و ئەگەر خوێنەر بیەوێ، دەتوانێ بگەڕێتەوە سەریان.

لە مێژوودا وا باوە کە دەستەیەکی گەورەی ڕەگەزی سپی بەشەر لە چەند شوێنێکی سەرزەمینی باکووری دەریای خەزەر نیشتەجێ بوونە و مێژوونووسەکان لە سەر جێی ڕاستییان هاوڕا نین. پێش ئەوەی مەسیح لە دایک بێ بە پتر لە هەزار ساڵ، بوونەتە دوو بەشەوە و یەکێکیان بەرەو ڕۆژاوا چووە و لە ئەوروپا بڵاوەیان لێ کردووە. بەشەکەی تریان بەرەو ڕۆژهەڵات چووە و ئەمانیش بوونەتە دوو بەشەوە، یەکێکیان لە هند گیرساوەتەوە و ئەوی تریان لەو جێیەی کە ئێستا پێی دەڵێن ئێران، نیشتەجێ بووە. مێژوونووسان ئەوانەیان لە دابەشبوونی یەکەمدا ناو نا هند و ئەوروپی و هی دووەمیشیان ناونا هند و ئێرانی. ماوەیەکی دوور و درێژ بە هەمووان دەگوترا ئاری بەڵام دواتر هەڵەی ئەم ناولێنانە دەرکەوت و تەنها بۆ هند و ئێرانییەکان «ئاری arya» بە کار هێندرا. ئەو هندییانەی باکووری هند کە بە سانسکریتی داخاوتن، لە ڕووی زمان و ڕەگەزەوە ئارین و لەگەڵ درافیدی و ئەوانەی ناوەڕاست و باشووری هنددا جیاوازییان هەیە. ئەوەندەی ئەو ڕەوکردن و دابەشبوونانە پەیوەندییان بە زمانی ئەو خێڵانەوە هەیە ئاشکرایە کە:

1. خێڵە هند و ئەوروپییەکان، لە پێش یەکەم دابەشبوونیاندا بە یەک زمان و چەند شێوەزارێکی لێکچوو و لێک نێزیک، بە پێی دوور و نێزیکییانەوە لە یەکتر، داخاوتن. وشە و زاراوە لە شوێنەواری ئەم یەکە زمانییە ماونەتەوە و هەندێکیان هەر ئەوەتا یەک نین و هەندێکیان لە بەکارهێنانیاندا لە یەک دەچن. ئەوەش چاوەڕوان دەکرێ نێزیکایەتی نێوان زمانی گەلانی ڕۆژهەڵات لە نێوان خۆیاندا لە یەکتر نێزیکتر بن بە پێوانە لەگەڵ زمانی گەلانی ڕۆژاوادا، بەڵام ئەوەش دەبێ کە وشەیەکی

گەلێکی ڕۆژهەڵاتی کۆن لە وشەیەکەوە نێزیکتر بێ کە ڕۆژاوایی بەکاری دێنێ، بۆ نموونە وشـەی «ثری Thri» ئاڤێسـتایی (کتێبی زەردەشـت) لە کوردی سەردەمدا واتای سێ دەدا و لە ئینگلیزیشدا Threeیە.

2. نێزیکایەتی نێوان ســــانســــکریتی و زمانگەلی گەلە ئێرانییەکان لە ســەردەمە زووەکانی دابەشــبوونی ئارییەکاندا بۆ دوو گەل، ئاشــکراتر و زەقترە. بە هۆی کتێبی «ڤێـدا Veda»ی هنـدی و هەنـدێ بەشـــی ئاڤێســـتاوە ئەم نێزیکایەتییە پارێزراوە و کۆنترین شـــێوەی نووســـراوی ســـانســـکریتی و لقی ئێرانی زمانی ئارییەکانیانی هێشـــتۆتەوە و وەختە لێکچوونیان وەک لێکچوونی دوو جمک بێ.

3. لێکچوونی ئەو زمانانەی کە لقی ئێرانی گەلە ئاریەکان قســـەیان پێ کردووە، بەردەوام لە لێکچوونی نێوان ئەو زمانانە و ســـانســـکریتی لە لایەکەوە، لەگەڵ زمـانەکـانی لقی ئەوروپـا لە لایەکی ترەوە زەقتر و ئاشکراتر بووە. وا چاکە ئەوەشی بۆ زیاد بکەم کە ئایینی زەردەشتی، کە هەموو گەلە ئێرانییەکـانی گرتبۆوە، یەکێ بووە لە هۆکـاری مـانەوەی لێکچوون و نێزیکـایەتی لە نێوان زمـانی ئەو گەلانەدا. واتە نێزیکـایەتی نیشتمانیان لە یەکەوە، تاکە هۆکاری گردەبڕی لێکچوونیان نەبووە.

ئەوەی لەم بوارەدا بۆ بابەتەکە گرنگە، پەیوەندی نێوان زمانەکانی گەلە ئێرانیەکانە کە کورد و فارس لەوانەن و دوای دوو هەزار و پێنجســـەد ساڵ تەفروتونابوون و پاشکۆبوونی کورد، هێشتا ژمارەیەکی زۆری وشـە لە نێوان کوردی و فارســـیدا لێک دەچن. بۆ ئەوەی ئەم باســـە ئەوەندە کورت بکەینەوە کە بابەتەکە نەشێوێ، دەبێ لە بەندی یەکەمی سەرەوە بینەوە و لەو جێیەدا بۆی بگەڕێینەوە کە پێویستمان پێی دەبێ. دەبێ بە گوتەیەکی زۆر کورت لە بەنـدی دوومیش بینەوە، ئەوەش ئەوەیە کە سانسکریتی هندی جمکی ئاڤێستای ئێرانییە، ئەوەش لەوەدا دەردەکەوێ

که ئەو زمانەی ڤیرای پێ نووسـراوە، لەو زمانە دەچێ کە ئاڤێسـتای پێ نووسراوە. ئەم لێکچوونە دەگاتەوە ئەو وشە و ڕستانەی هەخامەنشیانیش کە لە ناوەڕاسـتی سـەدەی شـەشـەمی پێش زاینەوە پارێزراون. ئەو لێکچوونە دەگەیشـتە هەموو زمانە ئێرانییەکانی تر کە لە سـەر شـێوازە کۆنەکەی تۆمار کرابێ و هێشتا هۆکاری گواستنەوە و گۆڕانکاری، خۆیان نەخزاندبێتە ناو بنیاد و دەربڕینیەوە. فارسـی هەخامەنشـی، لە ماوەیەکی کورتدا بەخۆی، بە شـێوەیەک گۆڕانکاری بە سـەردا هات، کە زاناکانی زمان بۆی ناچن و هیچ قسەکەرێکی زمانی دی چاوەڕوانی نەبووە. باسی ئەوەش دێ. لە بەر ئەوەی هیچ زمانێکی ئێرانی، جگە لە ئاڤێسـتا و هەخامەنشـی، شـێوازی نووسـینی نەبوو تا لێکچوونە کۆنەکانی نێوان ئاڤێسـتا و هەخامەنشـی و سـانسـکریتی دیاری بکەین. گۆڕانکاری نێوان سانسکریتی و ئاڤێستا بە پێی گۆڕانکاری لە دەنگەکانیاندا بووە. زۆر جار پیتی «س»ی سانسـکریتی لە ئاڤێسـتادا بۆتە «ه»، «asura و spata و sndhu» لە ئاڤێسـتادا بوونەتە «ahura و hapta و hindu» و هەردوو وشەی «یەسنا و یەزنە» لە سانسکریتیدا بوونەتە «یەجنە و یەجتە»... و بەو شێوەیە. سانسکریتیش لە لایەن خۆیەوە، بە دەم ڕۆژگارەوە گۆڕا و بووە زمانێکی نارۆشـن، ئیدی ئاسـاییە زیاتر لە زمانە ئێرانییەکان دوور کەوتبێتەوە.

تا ئێرە بۆ ئەم بابەتە بەسە.

ناتوانم بەو سەرچاوانەی بەردەستمەوە، بە وردیی سەردەمی کۆچکردنی خێڵە هندوئەوروپییەکان دیاری بکەم، چونکە شوێنەواری تۆمارکراو نییە دەریبخا یا بە ڕاستی بزانێ، ئەوانە یەئجووج و مەئجووج نەبوون کە لە کتێبە ئاسمانییەکاندا باسیان هاتووە تا بیکەینە بەڵگەی نێزیکییان لە سەردەمی تەوراتەوە، کە باسی کردوون. ئەوەندەی من ئاگادار بم، ئەوەش ناشێ کاتی ئەوە دیاری بکەین کە ئێرانییەکان لەو جێیانەدا نیشتەجێ بوون کە بۆی هاتن چونکە ئەو دەمەی ئەوە ڕوویداوە، هێشتا خێڵە هندوئەوروپییەکان، یا ئارییەکان، نووسینیان نەبووە تا بیکەنە دەفرێک بۆ ڕووداو و بابەتەکان و لە فەوتان و لەبیرچوون بیانپارێزێ. وام پێ خۆشە لە جێی خۆمەوە، بە سەر ئەو سەردەمەدا باز بدەم کە ئێرانییەکان لە وڵاتە تازەکانیاندا نیشتەجێ بوونە و هەر یەکە لەو خێڵ و گەلانە چ تایبەتمەندییەکی لەو وڵاتەدا هەبووە کە ئاوەدانی کردۆتەوە، چونکە ئەوانە پەیوەندییان بە سڕینەوە و کاریگەری هەر یەکەیانەوە بە سەر ئەوی ترەوە نییە، مەگەر لە سنوورێکی بەرتەسکدا کە دەشێ پشتگوێ بخرێ، ئەوەش لە بەر هۆکارێک کە خەریکی ڕوونکردنەوەی نیم.

ڕەوی لقی ئێرانی لە خێڵە ئارییەکان بەرەو باشوور و باشووری ڕۆژاوا لەو دووڕێیانەدا ڕووی دا کە بەر لە زیاتر لە هەزار ساڵ پێش لەدایکبوونی مەسیح ڕووی داوە و یەکێکیان بووە هندی و ئەوی دی بووە ئێرانی. لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زاین، مادەکان، یا میدیەکان (باپیرانی کورد) و پارس (فارسەکان) لە وڵاتی خۆیان بە تەنیشت یەکەوە نیشتەجێ ببوون و وڵاتیان گەیشتبووە ڕۆژاوای ئەوەی ئێستا لە عورفی

نێونەتەوەییدا پێی دەڵێن Persia، لە هەرە باکووریەوە تا ئەوسەری باشووری و بەشە باکوورەکەی هی مادەکان بوو و بەشە باشوورەکەشی هی فارسەکان و دراوسێتییەکی توندیان هەبوو کە لەو سەردەمەدا چ سنوور و بەربەست لە نێوان دراوسێدا نەبووە و خەڵک و بەرژەوەندی بە ئازادییەکی مەیلەو ڕەهاوە لە هاموشۆدا بوون و پەیوەندی هەمەچەشنەی ناوەڕۆک هەمەجۆریان دروست دەکرد و بەردەوامییان پێ دەدا و ئەو شێوازە پەیوەندییانە، تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لە ڕۆژهەڵاتدا بەردەوام بوو.

مەترسیدارترین و گەورەترین کاریگەری، لە ڕووی ماددی و دەروونییەوە لە سەر گەلی کورد، بە سەرسوڕمانەوە، ئەو نێزیکایەتییە توندوتۆڵەی بووە لەگەڵ پارسەکاندا. حوکمی لاوازی بە سەردا داوە و چارەنووسی دیاری کردووە و بەرەو خراپتر پاڵی ناوە، ئەوەش بە شێوەیەک کە هەتا ئەمڕۆکەی نەیتوانیوە لێی ڕەها بێ و نێزیکترین بەڵگە ئەم شتەیە کە دەیخوێنیتەوە لە بارەی بێ گەردیی زمانی کوردییەوە تا وشەی هاوشێوەی لە فارسیدا نەبێتە جێی گومان.

ئێمە پەیوەندیمان بە سەرجەم و بە درێژی باسکردنی بڵاوبوونەوەی ئێرانییەکانەوە لە وڵاتی خۆیاندا نییە چونکە ئەوە پەیوەندی بە گەلانی خۆیان و فەرهەنگ و کەلەپووری خۆیانەوە هەیە کە ڕۆڵی لە داڕشتنی زمانە ئێرانییەکاندا، بەو شێوەیە هەبووە کە بووە، بە تایبەتی و لە ناویاندا زمانی کوردی و فارسی، بێ ئەوەی بچینە ناو وردەکاری دەرەوەی بابەتەکە چونکە پێویستمان بە هەڵکۆڵینی بلوچی و سەغدی و سکائی و زمانی ئێرانی و ئاریایی و ئەو بابەتە زمانانە نییە کە ڕۆڵیان لە ڕێڕەوی ئەم دوو زمانەدا لە بیر چۆتەوە.

ئەوەش ڕوونە کە هێزی زمان لەگەڵ هێزی ئەو میللەتەدا کە قسەی پێ دەکا هاوسەنگە و سەرچاوەی هێزیش دەسەڵات و ئایینە چونکە ئایین، لە سەردەمە کۆنەکاندا کەلەپوور و فەرهەنگی بە شێوەیەکی گشتی لە خۆ دەگرت. بەم شێوەیە، بۆ هەوڵی تێگەیشتنی پەیوەندی نێوان کوردی و فارسی، ئەم زمانانە هی ئەوەن لێیان ورد بینەوە:

1. زمانی نووسینی ئاڤێستا 2. زمانی مادەکان 3. فارسی کۆن 4. پەهلەوی. لە ڕیزبەندیدا، من بە پێچەوانەی نووسەری کتێبی «تاریخ زبان فارسی ــ مێژووی زمانی فارسی» زمانی ئاڤێستام پێش خستۆتەوە. ڕەنگە ئەو لە ڕووی کاتەوە زمانی مادی پێش زمانی ئاڤێستا خستبێتەوە. بەڵام چ هۆیەکم بۆ ئەوە نەدیتەوە کە فارسی کۆنی پێش ئاڤێستا خستۆتەوە. هەرچۆنێ بێ، کێشەی تێکەڵاویی کوردی و فارسی لە خەیاڵدا نەبووە و پێم وا نییە گرنگییەکی ئەوتۆی بە ڕیزبەندی دابێ. من بۆ ئەوە چووم کە ئاڤێستا ڕۆڵی گرنگ و کاریگەری لە سەر قاڵببەندی کەلەپوور و فەرهەنگی ئێرانیدا هەبێ، ئەوەش لە مەودایەکدا کە لە هەزار ساڵ تێیپەڕاندووە و جگە لەوەی کۆنترین بەڵگەنامەی نووسراوی میللەتە ئێرانییەکانە و ئەگەر «ڤیدا Veda»ی هند نەبووایە دەبووە کۆنترین بەڵگەنامەی نووسراوی هەموو گەلانی هند و ئەورووپی. ئەوجا ئەو بەشەی کە ناوی «گاتا gatha»ی لێ نراوە هی ئەوەیە تەمەنێکی زۆر لەو تەمەنە کۆنتری هەبێ کە زاناکانی بابەتە ئێرانییەکان بۆ دەرکەوتنی زەردەشتی خاوەنی ئاڤێستا دایانناوە و تەنانەت خاوەنی کتێبی «مزدیسنا وادب پارسی» لە لاپەڕەکانی 173 ـــ 177 ی بەشی یەکەمدا ئەو جۆرە ڕایانەی دەربڕیوە کە لە سەر شتگەلێ وەستاون لە ئاڤێستادا باس کراون و هەندێ شتیش کە لە ئاڤێستادا باسیان نەبووە، بۆ پانزە سەدەی پێش زاین دەگەڕێنەوە و نە باسی مادەکان و پارسەکانی تێدایە نە هێشتا دراو

لێدراوە و نە چ شـوێنەواری ئاسـن و خوێ لە دەقەکانیدا هەیە... لێرەوە، کێشەیەک لە خەیاڵمدا پەیدا بوو و لە هەموو ئەو بەڵگەنامە مێژووییانەی کە خوێندوومنەتەوە وەڵامیم دەســـــت نەکەوت، ئەوەش ئەوەیە ئەگەر گاتاکان ئەوەندە کۆن بن چ پەیوەندییەک لە نێوان گاتاکان و زەردەشتدا هەیە و ئەگەر لێکۆڵینەوە ماوەی چەند سەدەیەک زەردەشت نەگەڕێنێتە دواوە، ئەو قەومە کامەیە شـارسـتانەتی ئەوەندە بەهێز بووە گەیشـتبێتە ئاسـتی تۆمارکردن و خەیاڵ و لێکدانەوە و دەسـتووری وا داڕێژێ کە بە بەریانەوە هەبێ پەرە بســـێنن و لە ئاڤێســـتادا هەبن؟ بەڵام نابێ ئەم کێشـەیە ڕامانبگرێ چونکە ئەگەر هەندێ بەشـی ئاڤێسـتا لە سـەردەمی زەردەشـت کۆنتر بێ یا بسـەپێندرێ کە زەردەشـت لەوە زووتر بووە کە بۆی دانراوە و بگاتەوە سەردەمی گاتاکان، ئاڤێستا هەر وەک حەقیقەتێکی گردەبڕ و وەک بەهێزترین کاریگەر لە ســەر زمان و فەرهەنگ و ئایین و ژیانی هەموو ئێرانیەکانی پێش پەیدابوونی ئیســـلام دەمێنێتەوە. دەبێ لێرەدا ئەوەش بگوترێ کە دانانی زمانی ئاڤێســـتا بە زمانی ئێران، جۆرە لێبوردەییەکی تێدایە بەرانبەر ئەو زانایانەی کە وای بۆ دەچن بە زمانی خەوارزمیەکان بێ، لەو جێیەدا (بە پێی بۆچوونی ئەوان) کە یەکەم جار زەردەشـت تێیدا پەیدابووە. خەواریزم، بە پێی دەسـتنیشـانکردنی خاوەنی «تاریخ زبان فارسی» کەوتۆتە باکووری دەریای «ئارال»ەوە کە هەردوو ڕووباری سـەرداریا و ئامودariا (سـەیحون و جەیحون»ی تێ دەڕژێن (ل 201، تاریخ زبان فارســی بەشــی یەکەم). ئەو ناوچانەش ئەمڕۆ ناویان کازاگســـتانی ســـۆڤیەتییە: ئاڤێســـتا لە جووت ناوی Airyana vaejah پێکهاتووە کە شوێنی ئەو خەڵکەن کە بەو زمانە قسەیان کردووە. ئەوجا زانای بابەتە ئێرانییەکان هاتن و ئەو ناوە و ناوی خەواریزمیان بە یەک گرت، خەواریزمیش زۆر لە سـنووری ئێرانەوە دوورە، ئەگەرچی دەچێتە

ڕیزی واتای «ئاری، ئاریا»وە. بە پێی بۆچوونی ئەمانە، پێداویسـتی و زەرووڕەتی لۆژیکی وایان خواسـتووە ئاڤێسـتا بە زمانی ئەو خەڵکە بووبێ کە لە ناویاندا پەیدا بووە و خەڵکی تریش هەبوون، بەو شـێوەیەی کە ڕوونی دەکەینەوە، بەو ئەنجامگیرییە ڕازی نەبوون.

زاناکان بە گشتی بەو دڵنیابوونە نەگەیشتن کە ئاڤێستا سەر بە گەلێکی دیاریکراو بێ ئەگەرچی لەوە دڵنیا بوون کە فارسـی کۆن نییە و دوایی دێینە سـەر باسـی ئەوە. بەو ئەنجامگیرییەش نەگەیشـتن کە لە سـەردەمێکی دیاریکراو نووسـرابێ و نەشـیانتوانی تەمەنی بەشـەکانی ئاڤێسـتا، بە دڵنیاییەوە دیاری بکەن و بیانگەڕیننەوە سـەردەمێکی دیاریکراو، بەڵام لە سـەرەڕێی چارەسـەری کێشـەکاندان و مەودایەکی باشـیان لەو بوارەدا بڕیوە، کە ماندووبوونێکی گەلێ زۆر و ماوەی تێپەڕبوونی چەندین نەوەی ویسـتووە. پێم وا نییە کتێبێک بە گرنگیی ئاڤێسـتا بووبێ و تەمەنی زۆر بووبێ و بارودۆخی هەمەجۆری بە سـەردا تێپەڕ بووبێ و دەستی تێکدانی پێ گەیشتبن، لە کێشەی ئاوها خەلەسابێ.

کوشـندەترین کارەسات کە لە هەموو سـەردەمەکاندا بە سـەر ئاڤێسـتادا هاتبێ، هەوڵی ئەسـکەندەری مەکەدۆنی بوو لە دەوروبەری ساڵی 331ی پێش زاین، بۆ فەوتاندنی، ئەوەش دوای سـەرکەوتنی بە سـەر ئەخمینی (هەخامەنشییەکان)دا، چونکە دەستی بە سەر کتێبخانەی شاهانشاهیدا گرت کە هەموو بەشـەکانی ئاڤێسـتای تێدا پارێزراو بوون. ئەو کتێبخانەیەی بە هەموو ئەو بەڵگەنامە نووسـراوانەشـەوە سـووتاند و لە کۆتاییدا جگە لە هەندێ بەشی کەمی هیچی لە سووتاندن دەرباز نەبوو کە کۆیان 83000 وشە دەبوو و بەشە سووتاوەکانی تەنها لە بیری موبەد و هەربەدەکاندا، نەوە دوای نەوە تا کۆتایی دەسەڵاتی سلوکی (سلوکس یەکێ بوو لە سـەرکردەکانی ئەسکەندەر) مانەوە ئەوەش بە ڕزگارکردنی

بەش لە دوای بەشـــی دەوڵەتەکە لە دەوروبەری 147ی پێش زاین. (تەماشــای خشــتەی کاتەکان لە لاپەڕە 226ی کتێبی مزدیســنا و ادب پارسی بکە). ئەوجا هەوڵەکە تا کۆتایی سەردەمی ئەشکانیەکان، کە ساڵی 226ی زاینی بوو، درێژەی کێشا و لە سەردەمی دەسەڵاتی ساسانیشدا تا دەســەڵاتی خەســرەو پەروێز (590 ــــــ 627 ز) (لاپەڕە 228ی هەمان سـەرچاوە). ئەوجا، دوای ئەوە ئیسلام هات و هەوڵەکانیش وێستان و تا ماوەیەک لاپەڕەی ڕۆشـــنبیری فارســـی داخرا. دوایی ئەو هۆیە دیاری دەکەین بۆچی هەموو فەرهەنگی ئەو سەردەمە بە هی فارسی دانراوە.

ئەو بابەتانەی کە پەیوەســـتن بە وردەکاری ئایینی زەردەشـــتییەوە و لە ئاڤێستادا تۆمار کراون، ئەوەیە کە زەردەشت باوەڕێکی نوێی وای هێنایە ئاراوە، کە گەلە هندوئەورووپییەکان و ئەو ئارییانەی کە بەرەو ڕۆژهەڵات جیـاوەبوون، ئـاشـــنـایەتییـان لەگەڵیـدا نەبوو، چونکە فرەخواوەنـدی و سـەربەخۆیی هێزی خێر و شـەڕی لە شـێوەی دوالیزم (دووخوایی) ڕەت کردەوە و تەنـانەت واتـای نـاوە کۆنەکـانیشـــی گۆڕی و نـاوی «دێو Daava»ی کردە ناوی شـــەیتان کە پێشـــتر ناوی خواوەند بوو. ناوی «مەزدە ـــ مەزدا Mazda»ی کردە خوای تاکی بەدیهێنی هەموو شتێ. هەمیشـــەش ڕاناوی Ahura بە دوایدا دێ و دەبێتە Ahura mazda کە واتای سەروەری مەزن دەدا.

مەسەلەی ئاڤێستا و ئەو زمانەی پێی نووسراوە و لە کوێ دەرکەوتووە و چۆن پەرشـوبڵاو بوو و چۆن زندوو کرایەوە و سـیاسـەت لە سـەردەمی ســـاســـانییەکاندا چ ڕۆڵێکی لە گۆڕینی هەندێ لە حوکمەکانیدا، بە پێی بەرژەوەندی دەسەڵات هەبوو تا دەگاتە ئەوەی ئاڤێستا بووە دوو: یەکێکی ڕەســـمی بوو و ئەوی دی لە ســـینگی پیاوە ئاینییەکاندا مایەوە کە نەوە دوای نەوە دەیانگواستەوە. هەموو ئەوانە شتگەلێکن ژانیان کۆتایی نییە و

له کتێبی قەبەی دوور و درێژدا نەبێ جێیان نابێتەوە و ئەو ئاماژانەی پێشــووتریش لە ڕووی پێویســتییەوە بوون، چونکە پەیوەندییان بە بابەتە وروو ژاوەکەوە هەبوو لە بارەی وشەی کوردییەوە.

هەر بۆ ڕەواندنەوەی کێشــە ئەو زمانەی کە ئاڤێســتای پێ نووســراوە ناو نراوە «زمانی ئاڤێســـتا» چونکە بەڵگەی گردەبڕی یەکلاییکەرەوەیان نەبووە تا بیدەنە پاڵ میللەتێکی دیاریکراو و موبەدەکان نووســـینێکی ئـاســـانیـان داهێنـاوە تـا خوێنـدنەوەیەکی ڕوون بۆ دەربڕینی وشـــە نووســراوەکان هەبێ و ئەو نووســینەشــیان ناو ناوە «دین دەبیری» واتە نووســینی ئایینی. وشــەی «دەئین» لە ئاڤێســتادا بە واتای ئایین هاتووە بەڵام «دەبیر، دەبیری» شــیکردنەوەیەکی زیاتری هەیە: ئەم وشــەیە لە بنەڕەتدا لە «Dub دوب»ی ســـۆمەرییەوە هاتووە کە واتای «لەوحەی پـارێزراو» دەدا و دوایی بە شـــێوەی tuppi duppu گوازرایەوە لای ئەکەدیەکـان و ئەوجـا دوای ئەوەی گۆڕا و بووە «دوب» چووە نـاو ئارامییەوە و لە عارەبیدا بووە «دوف». کۆنترین شوێنەواری ئەو وشەیە لە بەری ئێراندا بە شێوەی «دیپی dipi» دەبینین ئەوەش لە سەر بەردە هەڵکەندراوەکانی «بغستان ـــ بێستوون»ی سەردەمی داریوشی یەکەم، لە ساڵی چوارەم یا پێنجەمی دەسەڵاتیدا کە لە «522 تا 488 پ ز» ی خایاند هەڵکەندراوە. دوای ئەوە، ئەو وشــەیە لە ســەردەمی خشــایارشــای کوڕیدا «486 ـــــ 465پ ز» دەرکەوتەوە، ئەوەش لە ســـەر بەردی هەڵکەندراوی ناوچەی وانی کوردســـتانی تورکیا. وشـــەکە لە پەهلەویدا گۆڕا و بووە «دپیریە dipiri» و ئەوجا دەبیر و تا ئێســتا لە فارســیدا بەو شێوەیە ماوەتەوە. وشەکە، سۆمەری ـ ئەکەدی ـ بابلی ـ ئارامی ـ عارەبی ـ هەخامەنشی ــ پەهلەوییە و لە هندیدا «lipi و dipi»یە «ل. 109، 110،

111 له فرهنگ ایران باســـتان». له زمانی کوردیش، وەک ڕوونی دەکەینەوە دابڕا.

ئەو باســـەی کە بۆی هەیە درێژە بکێشـــێ کورت دەکەمەوە و دەڵێم ئاڤێســـتا بە هەموو کەموکوڕییەکانیەوە قاموسـووســـی لقی ئێرانی گەلە ئاریەکانە و کەلەپووریکە لێی دەوەشـــایەوە بۆ ئەو هەموو گەلانەی ئەو لقە بە بەرفرەوانی بمێنێ، جـا کوردی بێ یـا بلوجی یـا فـارســـی یـا هەرچییەکی تر بێ، لەگەڵ ســـەرنجدانی جیاوازی ڕێکەوت و هەڵکەوتی پەیوەندی هەر یەکێ لەو زمانانە بە ئاڤێستاوە، چونکە بەشی ئەو زمانانە، وەک دەردەکەوێ، لەو پەیوەندییەدا جیاواز بووە.

ئەوەی جێی داخە، وەک دەردەکەوێ، زانیاری برا عارەبەکان لە ســـەر وردەکاری ئاڤێســـتا و ڕۆڵی ئاڤێســـتا لە بارەی فەرهەنگی ئێرانی کۆنەوە، کە کورد یەکێکیـانە، هەروەهـا لە بـارەی نـاوەڕۆکی ئەو پەیـامەوە کە زەردەشـت لەو کتێبەدا گەیاندوویەتی، بەشـی ئەوە ناکا وێنەیەکی ڕوونی هەبێ. بۆم دەرکەوتووە کە دووەم خەلیفە، لە بەر زانیـاری فرەوانی لە سەر هەندێ ئاماژەی قورئان، یارانی زەردەشتی بە ئەهلی کتێب دانەناوە. کتێبی ئاڤێســتا باســی یەکتاپەرســتی و قەیامەت و زندووبوونەوە دەکا و مژدەی بەهەشـت دەدا و هەڕەشـەی دۆزەخ دەکا و ئەوەش بۆ ئەوانەی خوێندنەوەیان بۆ ئاڤێســـتا هەیە، ڕوون و ئاشـــکرایە و لە بازنەکانی دەرەوەی خوێندنەوەشـــیدا زانراوە و تەنانەت کتێبی «ئەڵڵا»ی عەباس مەحموود عەقاد لە لاپەڕەی 88یدا دەڵێ:

«مەجووســـەکانیش وەک میســـرییەکان باوەڕیان بە قەیامەت بووە. هەروەها باوەڕیان بە پاداشـــت و ســـزای ڕۆژی قەیامت هەبووە، بەڵام باســـی زندووبوونەوە و کۆتایی دنیا و ڕۆحبەبەردا هاتنەوەیان بۆ ڕۆژی قەیامەت کردووە» لەمەدا وا دەردەکەوێ کە میســرییەکان باوەڕیان بە

ژیانی قەیامەت هەبووبێ بەڵام باسی کۆتایی دنیا و ڕۆحبەبەردا هاتنەوەیان نەکردبێ.

دواتر لە هەمان لاپەڕەدا دەڵێ:

«جوولەکەکان باسی شەیتانیان لە پێش دیلکردنیان یا پێش بوونیان لە نێوان ڕووباراندا نەکردووە. دوای ئەوەی بە «اهرامان»ی مەجووسیانیان چواندووە کە نیشانەی شەڕ و خراپەکارییە، ئەوجا باسیان کرد»

پێشتر لە گۆڤارێکی ئیسلامیدا، پێم وابێ سەر بە وەزارەتی ئەوقاف بوو، بەر لە چەند ساڵێک خوێندمەوە، مەسەلەی زندووبوونەوە لە لای جوولەکەکان تا ڕۆژگاری دانیال پێغەمبەر بڵاو نەبۆوە. کەچی دەبینم مامۆستا عەقاد لە لاپەڕە 112ی ئەو کتێبەیدا ئەمە دەڵێ:

کتێبە ئیسرائیلیەکان باسی قەیامەت و زندووبوونەوەیان تێدا نەبووە و زەمینی ژێرەوە یا بیر یا «شیول» ئەو هەڵدێرە قووڵە بووە کە هەتیوان لە دوای مردنیان پەنای بۆ دەبەن و ئیدی لێی دەرباز نابن و «ئەوەی بەرەو هەڵدێر دابەزێ سەرناکەوێتەوە» و هەر ڕاست دوای ئەوە دەڵێ:

«یەکەم ئاماژە بۆ ڕۆژی «کەیوم ـــــ زندووبوونەوە» لە ئیسحاحی بیستوچوارەمی کتێبی «ئەشعیا»دا هاتووە کە لە سەدەی سێیەمی پێش زایندا ژیاوە.»

لە کۆتایی لاپەڕەی ناوبراودا ئەمەش دەڵێ:

لە ئیسحاحی دوانزەهەمی کتێبی دانیالدا ئاماژەیەکی تر بۆ زندووبوونەوە و دادگای قەیامەت کراوە و ئەمەیان لە ئاماژەکانی پێشتر ئاشکراترە و

دەڵێ: «زۆر لەو کەســـانەی لە ناو خاکی زەویدا ڕاکشـــاون، بەخەبەر دێنەوە. هەندێکیان بۆ ژیانی هەمیشــەیی و هەندێکیان بۆ ســەرشــۆڕی و شــەرمەزاری هەمیشــەیی». لە ســەرەتای لاپەڕە 113دا دەڵێ: «مێژووی ئەم پێغەمبەرایەتییە بۆ کۆتاییەکانی (پێم وابێ ناوەڕاســتی ڕاســتە چونکە کۆتایی هەڵەی چاپە، یا دەبێ ســـاڵەکە 195 پ ز بێ. م.م) ســـەدەی دووەمی پێش زاین، ساڵی 195ی پێش زاین دەگەڕێتەوە. پێشتر پاداشت و سزای ئیسرائیلییەکان دەدرانە پاڵ دوژمن...»

لە قسەی شارەزایان وا دەردەکەوێ کاریگەری باوەڕی ئاڤێستا لە بارەی قەیامەت و زندووبوونەوەوە، لە ســـەر جوولەکەکان هەبووبێ چونکە لە دەمی بڵاوبوونەوەی ئـایینی زەردەشـــتـدا ئەوان لە بـابـل دیـل بوون و کۆرشـــی هەخامەنشـــی کە ســـاڵی 539 پ ز بابلی داگیر کرد، ئازادی کردن.

بەڵام ناونانی لایەنگرانی زەردەشــت بە «مەجووس» چیرۆکێکی کورتی هەیە و ڕوونی دەکاتەوە: لایەنگرانی زەردەشـــت و ئەوانەی باوەڕیان بە دینەکەیـان هەبوو بە «موغ» نـاو دەبران و یۆنـانییەکـانیش بە پێی دەربڕینی وشـــە ڕۆژهەڵاتییەکان و پێوانەی خۆیان لە گۆڕینی وشـــەدا کردیانە «مـاگیوس» و ئەمەش گۆڕا و بووە «مەجووس». لایەنگرانی زەردەشـــت بە شــــێوەیەکی گشـــتی ناوێکی تریان هەیە و هەموویان دەگرێتەوە و بە تـاکەکـانیـان نـاگوترێ. ئەوان بە خۆیـانیـان دەگوت «بەدینان» واتە خاوەنی ئایینی ڕاســـت و ئەلف و نوونی «بەدینان» نیشـانەی کۆیە. ناوێکی تریشـیان هەیە کە بە لای خۆیانەوە ناسـنامەیان باشــتر دەردەخا، ئەویش «مەزدیەســنا»یە. ئەم وشــە تێکەڵەش واتای «مەزدپەرســت» دەدا و بەرانبەرەکەشــی «دێویەســنا»یە، کە دەکاتە شەیتانپەرست.

ئەوە كورتەیەک بوو هەر دەبوو بگوترێ تـا بـابەتەكە لە تـاریكی بێتە دەرێ.

ماده‌کان یا میدیه‌کان - باوباپیرانی کورد، له باکووری ڕۆژهه‌ڵاتی وڵاتی ئێران نیشته‌جێ بوون و سنوور به سنووری وڵاتی پارسه‌وه بوون که که‌وتبوونه لای باشووریانه‌وه. یه‌که‌م پاشای ئاشووری که ناوی ماده‌کانی له نووسیندا هێناوه شه‌لمانسه‌ری دووه‌م بوو که ساڵی 844 پ ز سه‌رزه‌مینی ماده‌کان (کوردستانی ئێرانی ئه‌مڕۆ)ی داگیر کرد و دواتر، دوای حه‌وت ساڵ دیسان داگیری کرده‌وه و له هه‌واڵه‌کاندا به Made - Madai ناوی هێناون. له سه‌رده‌می شه‌مس ئادادی چواره‌میشدا، که کوڕی شه‌لمانسه‌ری ناوبراو بوو، ناویان هاتووه. دوای ئه‌وه، ئه‌داد نیراری سێیه‌م ساڵی 810 پ ز داگیری کردن و تیکلات بلیسه‌ری چواره‌م که به شه‌ڕکه‌ر ناوبانگی هه‌بوو، ساڵی 744 پ ز وڵاتی لێ داگیر کردن. سه‌رجۆنی سێیه‌میش ساڵی 722 پ ز چووه سه‌ریان و ماده‌کان له‌و سه‌روبه‌ندانه‌دا خۆیان له حکوومه‌تێکی ڕێکوپێکدا یه‌کنه‌خستبوو تا دیاکۆ «دیکۆ» یۆنانیه‌کان به Deikos ناویان ده‌برد، ساڵی 713 پ ز بۆی هه‌ڵکه‌وت و ده‌وڵه‌تێکی پێکهێنا و «هه‌مه‌دان»ی کرده پایته‌خت و ئه‌وه‌ش تا ئه‌و ده‌مه، یه‌که‌م ده‌وڵه‌تی هه‌موو گه‌له ئێرانیه‌کان بوو. سێیه‌م پاشای ماده‌کان Hovakhshtra هوڤه‌خشترا که یۆنانییه‌کان به Cyaxares ده‌ریانده‌بڕی، یه‌کێ بوو له گه‌وره شه‌ڕکه‌ر و داگیرکه‌ره‌کان و زۆر له وڵاته دراوسێکانی خسته ژێر ڕکێفی خۆیه‌وه تا له ساڵی 612 پ ز توانی به هاوکاری بابلیه‌کان نه‌ینه‌وای پایته‌ختی ئاشووریه‌کان داگیر بکا و ناوی ئاشووریه‌کان له تۆماری ده‌سه‌ڵاتدا بسڕێته‌وه (خاوه‌ن تاریخ زبان فارسی، ساڵێ 610ی پ زی گوتووه). دوای ئه‌م داگیرکردنه، ناوی ماده‌کان و ئێرانییه‌کان بڵاو بووه‌وه. ئه‌و پاشایه مرد و ساڵی 584

پ ز ئەو کوڕەی جێی گرتەوە کە لە نووســـینی بـابلییەکـانـدا بە «Ishtovygo»[1] نـاوی براوە و (لە یۆنـانیـدا Astyago)یـان پێ گوتووە. لە سەردەمی ئەمدا، بە دەستی کۆرشی گەورە کە کچەزای ئاستیاگ خۆی بوو، دەوڵەتی ماد کۆتایی هات. کۆرش ساڵی 539 پ ز بابلی داگیر کرد (فرهنگ ایران باستان ل 103 ـ 106).

پاشـــاکانی ماد، هیچ شـــوێنەوارێکی نووســـراویان بە زمانی خۆیان جێ نەهێشـتووە تا بیکەینە بەڵگە و خەسـڵەتەکانی ئەو زمانە دەسـتنیشـان بکەین کە لە ســـەردەمی ئەواندا لە ناو تاکەکانی گەلی ماد یا کورد باو بووە و جگە لە هەندێ ناوی پاشاکانیان کە لە نووسراوی میللەتانی تردا باســـیان هاتووە، هیچیان لێ بەجێ نەماوە. لێرەوە ئەو بڕیارە زەحمەت دەبێ چەند پەیوەندی لە نێوان زمانی کوردی و ئاڤێســتادا هەیە یا تا چ ئاســـتێک دەقاودەقن. هەندێ لە زاناکان بۆ ئەوە دەچن کە ئەو ناوە کەمانەی میدیەکان پەیوەندییان بە زمانی ئاڤێســـتاوە نییە و دەڵێن دەقاودەق نین. لەوەشـــدا زێدەڕۆییان کردووە کە گوتوویانە زەردەشـــت بەخۆی خەڵکی ناوچەی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران بووە کە ئاڤێستای لێ دەرکەوتووە و بەوەش پێناسەی میدییان لێ سەندۆتەوە. بەڵام سەرجەمی قســـەکانیـان هی ئەوە نییە بـاوەڕی پێ بکرێ بە تـایبەتی لە بـارەی ڕەچەڵەکی زەردەشـتەوە چونکە بە پێی بۆچوونی کۆنترین مێژوونووسـانی

[1] . ئەو قسەیە هەیە کە ئەستیاگ، هەمان ئەو «ئەژدەهاک»ە بووبێ کە کاوە «لە ڕاستیدا کۆرش» کوشتوویەتی و بە کوژرانی ئەویش کۆتایی بە دەسەڵاتی باوباپیرانی کورد هاتووە و لەوساوە ئاهەنگ بۆ ئەو تێکشکانەی خۆمان دەگێڕین. فارسەکان وایان بڵاوکردەوە کە ئاستیاگ سێ سەری هەبووە، دواییش دوو لەو سەرانەیان لێ کردە مار بە سەر شانیەوە!! ئاهەنگی نەورۆزیش بابەتێکی ئاینی بووە و تیایدا پێشوازی لە ڕۆحی باوباپیران کراوە و لە سەری ساڵدا، بە ئاگرکردنەوە، بەرەو بەهەشت بەڕێ کراونەتەوە. من بەشبەحاڵ، بە نیازی پێشوازی کردنی ڕۆحی باوباپیران پێشوازی لە نەورۆز دەکەم و بەڕێی دەکەم. ح.ک

ئەو گەلانەی کە بە دوای یەکدا هاتوون، زەردەشـــت خەڵکی باکووری ڕۆژاوای ئێرانە و لە ناوچەی «ڕێ Regha»ی کۆن بووە و ئەوجا کۆچی زەردەشـــت بەرەو ئەو شـــوێنەی کە پاشـــاکەی پەنای داوە و لەوێ ئـاییـنەکەی بڵاو کردەوە، پێ دەچێ لە ڕۆژاوای ئێرانەوە بووبێ تـا ڕۆژهەڵاتی، یا باکووری ڕۆژهەڵاتی. لە ڕووی بەڵگەی ناوەکانیشەوە، ناوی تری میدی کە لەگەڵ ئەو ناوانەدا دەقاودەقن و لە ئاڤێســتادا باســیان هاتووە، وەک ناوی Koshtaspi کە لە نووسراوە بزمارییەکاندا لە هەندێ ناوچەی ئاسیای بچووکدا هاتووە کە شوێنەواری تیکلات بلێسەری شای ئاشـــووریان بووە بۆ ســـاڵی 854 پ ز دەگەڕێتەوە. ئەو ناوە هەمان «گوشتاسەپ»ە کە لە ئاڤێستادا وەک پارێزەری زەردەشت ناسراوە و بۆ ســـەدەی حەوتەمی پێش زاین دەگەڕێتەوە و خەڵکـانی تریش لە هەخامەنشـــیەکانی دوادوایی بەوەیان زانیوە، لەوانە باوکی داریووشـــی یەکەم کە 521 پ ز تا 485 پ ز دەسەڵاتی هەبووە.

نـاوێکی گردەبڕی تر هەیە کە دەمەتەقێ یەکلایی دەکـاتەوە، ئەوەش ناوی باوکی زەردەشـتە کە لەگەڵ ناوی دایکیدا لە عیبارەتێکی ئاڤێسـتادا هاتووە و دەشێ ئاوها وەریبگێڕین: «ئەی زەردەشت پوروشپە و دۆغدۆ و هیربەد ئازار مەدە (ل 90 مزدیسـنا و ادب پارسـی) پوروشـپە باوکی زەردەشـــــت بووە و دۆغـدۆ دایکی بووە و میربەدەکـان، پیـاوە ئـایینیە شارەزاکان بوونە. پوروشپە لە دوو بەش پێکدێ، یەکەمیان «Pouroush پوروش»ە و بە پێی قسـەی زاناکان دوو واتای هەیە، یەکێکیان «پیر»ە. وشـــەی پوروش کورت کراوەتەوە و گۆڕاوە تا بەو واتایە بۆتە «پیر»ی کوردی و فارسی. واتای دووەمی، ڕەنگی تێکەڵی ڕەش و سپییە و ئەگەر ڕەشەکەی زاڵ بێ، لە عارەبیدا دەبێتە «ادهم» و ئەگەر سپییەکەی زاڵ بێ، لە عارەبیدا دەبێتە «اشـهب». سـەرچاوەکان لە ئاسـتی چارەنووسـی

ئەو وشـــەیەدا بەو واتایە، بێ دەنگن و ناڵێن بەرەو چی گۆڕاوە، چونکە هاوشێوەی لە زمانە ئێرانییەکاندا نازانن کە خەریکین و ئەگەر کوردییان بزانیبا وێنەیەکی زندوویان دەست دەکەوت کە وشەی «بۆر»ی نێزیکی «ســپی بۆر»ی «اشــهب»ی عارەبییە و «ڕەش بۆر»یش «ادهم»ی عـارەبییە. ئەوەش ڕوونە کە وشـــەی «بۆر» لە «بوروش»ەوە وەک «پیر» نێزیکە. وشـەی دووەمی ناوەکە، «ئەسـپ، ئەسـپە»یە کە واتای «ئەسپ» دەدا و زاناکان گوتوویانە کە هەموو وشەکە دەکاتە «خاوەنی ئەسپی ڕەشبۆر». جگە لەوەش تەمەنی ئەسپی پیر ئەوەندەی بە دەمەوە نابێ و ئەوەندەی ماوەتەوە بایی ئەوە ناکا ببێتە نازناو. لە سـەر واتای ئەو ناوانەشەوە، کۆچی زەردەشت بۆ وڵاتی تر، لە دەقی ئاڤێستادا تۆمار کراوە و باسی ئەو دەردەسەریانە کراوە کە بە دەست کەسوکاری بە سەریدا هاتوون و ئەو ڕێیەی بەو سەرماوسۆڵەی زستانە کە خۆی و ئاژەڵەکانی گرتوویانەتە بەر، بە ڕێڕەوی زستان pareto zemo «پەرەتۆزەمۆ» ناوی هاتووە. ئەو (کەی ڕاســتییەکە kavi کەڤی نازناوی دەســەڵاتە) جێیان نەکردۆتەوە و ناچار بووە بە زەمهەریردا لە سـەر سـەفەر بەردەوام بێ تا گەیشـــتۆتە Tosa (دوایی بۆتە توس). هەرچۆنێ بووبێ، گەیشـــتە ئەو جێیەی لێی بووە میوان و مـایەوە و ئـایینەکەی تێدا بڵاو کردەوە و چ پێویسـت بە دڵەڕاوکێ لە بارەی ئەو ڕاسـتییە مێژوویەوە ناکا کە لەگەڵ ئاڤێستادا دەقاودەقە. ئەگەر باسە مێژوویەکە لە بارەی کۆچەکەوە ڕاست بێ، بۆچی دەبێ ناوی ئەو شـــوێنەی لێیەوە ڕۆیشـــت درۆ بێ؟ ئەو زانایانەی کە زەردەشـت بۆ مادەکان دەگێڕنەوە بەو لایەدا دایدەشـکێنن کە زمانی نووسـینی ئاڤێسـتا زمانی ئەو بووبێ، واتە ئەو وڵاتەی کە تێیدا پەروەردە بووە، چونکە ناشـێ کەسێکی ڕێڤنگ بگاتە لوتکەی دەربڕین بە پێوانەی ئەو ســەردەمانەی کە لە ئاڤێســتادا هەیە. ئەگەر خاوەنەکەی

زمانی خەڵکی تری بەکارهێنابێ ئەوەش بیانوویەکە بە هاسـانی بەرپەرچ نادرێتەوە چونکە جێدەســـتی هێزمان دیت کە زەردەشـــتی ناچار کرد وڵاتەکەی خۆی بەجێ بهێڵێ هەر لە بەر ئەوەی داوای لە خەڵکی کردبوو نەفرەت لە خوو و ڕەوشتی زاڵم لە هەندێ بواری ژیاندا بکەن و بە دەم گەیاندنی پەیامەوە کۆچی کرد و ئەوەندە مۆڵەتی نەبوو بە شـــێوەیەک فێری زمـانێکی بێگـانە بێ پەیـامەکەی پێ بگەیەنێ. لە ســـێبەری گوشـتاسـپدا مایەوە و دەسـتی کرد بە گەیاندنی پەیامەکەی. ئەگەر ئەم بەڵگانە ئەوانە بێدەنگ نەکەن کە حاشـــا دەکەن، چ بەڵگەیەکی دی بۆ پێناســـەی ئاڤێســـتا لەمە گردەبڕتر لە ئارادا نییە تا باوەڕ بێنن. ئەوەی دەبێ لێرەدا بگوترێ ئەوەیە وشـــەی pareto کە دەلالەت لە ڕەتبوون دەکا، لە ڕیشەدا «پار par»ە لەوە تێناپەڕێ کە وشەی «پەڕ»ی کوردی بێ کە دەکـاتە «ڕەتبوون» ئەگەر «تێ»ی لە پێشـــەوە بێ ببێتە «تێپەڕ»ی کوردی. بەڵام «Zamo زەمو» کوردی و فـارســـی لێی هاوبەشن و لە فارسیدا «زمستان»ە و لە کوردیدا «زمسان و زستان»ە ئەوەش بە گوێرە جیاوازی شێوەزار و لە هەردوو زمانەکەدا «ستان» بۆ زۆر وشـــەی گرنگ دەکەنە پاشـــکۆ «ئەم بەڵگانە لە منەوەن نەک سەرچاوەکان»

قســـە لە بارەی ئاڤێســـتا و پەراوێزەکانیەوە کۆتایی نایە بۆیە هەر بەو تـایبەتمەنـدییانەی ســـەرەوە واز دێنم، بەڵام لە ســـەر کاریگەری و ڕووداوەکانی دەوروبەری و قســـەی زانایان لە بارەیەوە بەردەوام دەبم و یەکەم جـار دەڵێم زۆربەی زانـاکـان خوراســـانی بـاکووری ڕۆژهەڵاتی ئێرانیان بە وڵاتی دووەمی زەردەشـت داناوە، ئەوەش دوای ئەوەی وڵاتی خۆی «ماد»ی بەجێ هێشـــت. خوراســـانیش لە ناوەڕاســـتی ســـەدەی ســـێیەمی پێش زایندا وڵاتی «پارت»ەکان بووە و دەوڵەتی ئەشـــکانییان

تێدا دامەزراندووە. ئەگەر ئەو بۆچوونەی ئەوان ڕاست بێ، دەسبەرداری ئەوە دەبم کە زەردەشت و ئاڤێستا لە خەوارزم دەرکەوتبن. بە ڕای من لە بارودۆخی کۆچی زەردەشـــتدا، ئەو مەودا دوور و درێژە و بەو چلەی زســـتانە لە وڵاتی مادەوە لە توانای خێزانێکی دەرکراو بە دەرە. مەودای نێوان وڵاتی کورد و خەواریزمم لە ســـەر نەخشـــە پێوا و بینیم، لەگەڵ ســـەرنجدانی ڕێگای پاشـــایانە دوو جار لە درێژایی نەخشـــەی عیراق درێژترە و نەخشـە نە پێچی تێدایە نە هەوراز و نشـێو یا شـیو و شـاخ، بەڵام ڕێگا هەموو ئەوانەی تێدان. مەوداکە بۆ خوراسـان نیوەی مەودای خەواریزمە و ئەمەش وا دەکا کە پەیوەندی نێوان ئاڤێســتا و فەرهەنگی ئێران پتەوتر بێ.

گوتمان پاشاکانی ماد چ نووسراوێکیان لە پاش خۆیان جێ نەهێشتووە و زمانێکیش دەقێکی وای نەبێ دەستووری زمان و دەربڕینی بپارێزێ بۆی هەیە بە درێژایی ڕۆژگـار و بە هۆی دووری خێڵەکـانی لە یەکترەوە، لقوپۆی شـێوەزاری لێ بکەونەوە بێ ئەوەی پێوانەیەکیان هەبێ لە کات و دووریی شـــێوەزارەکان لە ڕیشـــەی خۆیانەوە، بۆی بگەڕێنەوە و جگە لە ئاڤێســتا هیچی ترمان نییە بۆی بگەڕێینەوە بۆ ئەوەی بزانین زمانی مادە کوردەکان، لە ڕووی شـیکردنەوە و جۆرەوە چ گۆڕانکارییەکی بە سـەردا هاتووە و لە ماوەی ئەو بیســتوپێنج ســەدەیەدا چۆن گەشـــەی کردووە. ئەگەر ماوەیەک ئاڤێستا لە بیر بکەین، دوو سەرچاوەی ترمان هەیە کە بۆ ئەوە بشـــێن بکرێنە پێوانە بۆ زانینی ڕادەی ئەو گۆڕانکـاریە چاوەڕوانکراوانەی کە لە ســەردەمی مادەکانەوە بە ســەر زمانی کوردیدا هاتووە. ئەو دوو سەرچاوانەش پارسی هەخامەنشی و پەهلەوین: فارسی سەردەم کە سەرچاوەکەی پارسی هەخامەنشییە ئەوەندە لە ڕەگی خۆی دوور کەوتۆتەوە، خەریکە لێکچوون لە نێوانیاندا نەمێنێ. هەخامەنشـــی

زۆر لە ئاڤێســـتاوە نێزیکە، چونکە ســـەردەمیان لە یەکەوە نێزیک بووە، زۆریش لە فارسی سەردەمەوە دوورە چونکە سەردەمیان زۆر لە یەکەوە دوورە و ئەگەر پەهلەوی لە نێوان فارسی کۆن «هەخامەنشی» و فارسی ناوەندی و تازە نەبوایەتە پردێک، جیاوازی نێوانیان ئەوەندە زۆر دەبوو لە هیچ بۆچوونێکـدا جێی نەدەبوو. لە شـــوێنەوارە تۆمـارکراوەکـانی هەخامەنشی، کەمێ لە 400 وشە پتر ماوەتەوە، ئەوەش بۆ ڕوونکردنەوەی زۆر لایەن بەش دەکا: یەکەمیان و گرنگترینیان ئەوەیە زمانی ئاڤێســـتا جیاوازی لەگەڵ فارســـی کۆندا هەیە و یەک نین. دوومیان ئەوەیە کە نێزیکایەتی نێوانیان، ئەو دەرفەتە دەدا کە بۆ هەندێ وشـە و داڕشتن بۆ هەخامەنشـی ونبوو بگەڕێینەوە. سـێیەمیان، لە ماوەیەکی ڕێژەیی کورتی دەسەڵاتی سلوکیدا گۆڕانکارییەکی گەورە و شیوێکی قووڵ کەوتە ڕێزمان و شـــیکاری فارســـی کۆنەوە چونکە پەهلەوی دوای ســـلوکییەکان بە شـێوەیەک دەرکەوت کە زۆر لە هەخامەنشـی و ئاڤێسـتا جیاواز بوو و پەهلەوی هاوکف و دەستەخوشکی فارسی ناوەنجی بوو و دەکرا فارسی لەگەڵدا پێوانە بکرێ چونکە فارسی ناوەنجی لە سەردەمی سلوکیدا و لە ماوەی دەســەڵاتی ئەشـکانییەکاندا شـێوازی نووسـینی هەبوو. ئەوانەش مەســـەلەگەلێکن پێویســـتیان بە لێکۆڵینەوە هەیە و لێرەدا جێی نابێتەوە، بۆیە هەر بەوەندە دەسبەردار دەبم کە لەو چەند دێڕەی سەرەوەدا باسم کرد، ئەوەش بۆ ئەوەی بگەمە ئەو ئەنجـامەی کە کوردی، لەگەڵ ئەوەشـــدا بە هۆی نەبوونی ســـەرچاوەی نووســـراوەوە، لە ســـەرچاوەی تۆمارکراوی خۆی دابڕاوە (بەو حســـێبەی کە ئاڤێســـتا کوردی نەبێ)، پێوانەکاری ئەو مافە دەدا بە جۆرێ بیر لە بنەمای کوردی بکەینەوە کە بە قەدەر گونجـانی فـارســـی کۆن لەگەڵ بنەمـاکەیـدا بگونجێ و ئەو ســـەرنجەشـی بۆ زیاد دەکەین کە کوردی بۆی هەڵنەکەوتووە پەیوەندی

به ســـەرچاوەی خۆیەوە بمێنێ، وەک بۆ فارســـی هەڵکەوتووە، ئەوەش ڕاستییەکە یارمەتی توێژەرەوە دەدا کە لەگەڵ کوردیدا، کە مێژوو ماوەی 25 ســـەدە غەدری لێ کردووە، بە ویژدان بن. ئەگەر کێشـــانە و پێوانە بکەین دەبینین ئەوەندەی کوردی بە ئاڤێستاوە وابەستەیە، فارسی نوێ بە فارسی کۆنەوە وابەستە نییە و بەڵگەی سەرباریشمان بۆ ئەم بۆچوونە هەیە کە پەیوەندییان لە ڕووی زمانەوانی و شـــیکارییەوە پرد لە نێوان کوردی و ئاڤێستادا دروست دەکا.

لەوانە، پاشگری «نات» لە ئاڤێستادا کەرەسەیەکە ناو دەکاتە ناوی واتا (اسم المعنی). شێوەی ئەمە لە فارسیدا نییە بەڵام لە کوردیدا هەیە و لە شێوەدا لێی نێزیکە و لە ئەرکدا وەک یەکن، ئەوەش ناوی واتایی «ئەتی، ایەتی، تی». ئەوە پاشگرێکە سێ شێوەی هەیە و پەیوەندی بە پێکهاتەی ئەو وشەیەوە هەیە کە لە ڕووی ڕێزمانییەوە پێشی دەکەوێتەوە. وشەی «ئامر، تات» لە کوردیدا دەگۆڕێ و دەبێتە «نەمرایەتی، نەمرەتی» بە واتای نەمریی. «ئە»ی وشـــەی یەکەم بۆ نەفیە و لە دووەمدا «نە» بەرانبەرێتی و «مر» لە هەردوکیاندا مردنە و «ئەمر، نەمر» دەبنە نەمردن. ئەوجا «تات» لە یەکەمدا و «ایەتی، و ەیەتی» بۆ جیاکردنەوەیە و واتاکە دەبێتە «نەمریی، نەمردن ـــــ نامردن». لەم دەرفەتەدا ئەوە دەڵێم کە ئەو «ئا»ی نەفیکردنە لە ئینگلیزیشـــدا هەیە: sexual و asexualو هی تریش زۆرن و لە سەردەمی پێش دابەشبوونی خێڵە هند و ئەوروپییەکانەوە ماونەتەوە. بەڵام ناتوانم ســـەرم لەوە ســـوڕ نەمێنێ کە ئەو «ئە»یە لە عارەبیشدا لە سەر شێوەی «افعل ـ ئەفعەلە» دەسبەردان دەگەیەنێ، وەک «افلس ـ ئەفلەسە» و «اعذر ـ ئەعذەرە» و بیانوو بە دەست پیاوەوە ناهێڵێ. ئایە ئەمە ڕێکەوتە یا دراوسێتی سامی و ئاری کاریگەریی خۆی هەبووە؟

نموونەی تریش لە سەر پاشگر کە هاوشێوەیە، ئەوەیە کە زۆر وشەی ئاڤێستا لە فارسیدا نین کەچی لە کوردیدا هەن، وەک وشەی «pasu پەسۆ» بە واتای مەڕ کە لە فارسیدا نییە و لە کوردیدا لە سەر شێوەی «paz پەز» هەیە. لە لاپەڕە 305 و 306ی «فرهنگ ایران باستان»دا، پور داود دەڵێ: وشەی vareghan ڤارێغان لە کوردیدا «پاڵەوان»ە ئەوەش ناوی پەلەوەرێکی گۆشتخۆرە کە لە باز بچووکترە و وشەی لەو بابەتە لە فارسیدا نییە.

لە بارەی «ڤارێغان و پاڵەوان»ەوە، دەبێ ئەوە بگوترێ کە دەنگی «v» لە ئاڤێستادا، لەگەڵ تێپەڕبوونی کات، لە کوردی و فارسی و زمانی تردا گۆڕاوە و بۆتە چەند دەنگێکی وەک «ب»، «ر»یش بۆتە «ل»، «غ»یش بۆ دەنگی تری وەک «ز» و «ژ»ی فارسی، لە زۆر وشەدا و لێرە بە پێی دەستووری دەنگگۆڕین گۆڕاوە. «و» بۆتە «ڤارغن» و «پاڵەوان». لە ئاڤێستاییدا دەنگی «ل» هەر لە بنیی نییە و لە هەخامەنشی و پەهلەویدا بەر چاو دەکەوێ و پێ دەچێ دواتر پەڕیبێتە ناو زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکانی ترەوە. تەنانەت شاخی «برز»ی باکووری تاران لە ئاڤێستادا بە «Hara berezaiti» هاتووە و لە کوردیدا وەک خۆی دەبێتە «هەرە بەرزایەتی» و لە فارسیدا وەرگێڕانی لەو شێوەیە نییە.

نموونەی وشەی «haurva هورڤە» بە واتای «تەواو، بێ کەموزیاد»ە و ئەمەش ئاڤێستاییە و وێنەیەکی لە کوردیدا ماوە بە هەمان واتا، ئەوەش وشەی «ئیرۆ»یە. لابردنی وشەی «ه» لە سەرەتای وشەی کوردیدا دیاردەیەکی باوە و گەلێ جار دەبێتە هەمزە و بەو پێیە، ئەو وشەیە دەبێتە «aurva» و «v» دەگوترێ و دەبێتە «و». ئەوەش بە پێی دەستوورێکی تری دەنگ و نێزیکایەتی نێوان ئەو وشەیە و «ئیرۆ»دا.

وشەیەک کە تەمەنی سێ هەزار ساڵ بێ ئەوەندەی هەر بە سەردا دێ و ئەو وشەیە لە فارسیدا نییە.

هەروەها وشـــەی «vizm» کە بە واتای «خزم» دێ، بە پێی گۆڕینی دەنگێ «v» بۆ دەنگی تر لە بـابەتە ئێرانییەکـانـدا، لە کوردیـدا بۆتە «khizm». دیتیشـمان چۆن «ڤشـتاسـپ» گۆڕا و بووە «گشـتاسـپ». وێنەی ئەم وشەیەش لە فارسیدا نییە.

وشـــەی «azan ئەزەن» بە واتای «خۆر» لە ئاڤێســـتادا هەیە و لە کوردیدا بۆتە «گزنگ» بە واتای تیشـــکی خۆر لە کاتی بەیانیدا و هیچ شتێکی تر، جگە لە خۆر، بۆ ڕۆشنایی بەکار نەهاتووە. لە وێنەی ئەمەش لە فارسیدا نییە.

لە وشـــەی «uzayeirina»ی ئـاڤێســـتـادا کە خۆراوابوون دەگەیەنێ، سـەرەتاکەی «uz ئەز»ە هەمان وشـەی «وزە»ی کوردی سـەردەمە و واتای وزەی بەرزکردنەوە دەدا و لە ئاڤێســتادا بە هەمان شــێوەیە و لە فارسیدا بوونی نییە.

«shapik» چاکەتێک بووە گەنجی زەردەشـــتی، کاتێ گەیشـــتوونەتە تەمەنێکی دیاریکراو لە بەریان کردووە. ئەم وشـــەیە بە هەمان واتا و شـــێوە لە کوردیـدا هەیە بەڵام چ پەیوەنـدی بە ڕێورەســـمی ئـایینی زەردەشـتییەوە نییە، چاکەت و بڕایەوە. ئەمە لە فارسـیدا نییە و نەبوونی زۆر سەیرە.

وشـەی «دختر»ی فارسـی کە لە ئینگلیزیدا «doughter» بەرانبەرێتی لە زمانە ئێرانییەکاندا «Dughdu» بووە و ناوی دایکی زەردەشتە و ئێمە لێی بێ بەشـــین و جگە لە ناوچەیەکی بەرتەســـک کە «دۆت» بەکار دێنن، بەکاری ناهێنین.

وشــەی «rapithvina ڕاپثڤینا» لە ئاڤێســتادا دەکاتە کاتی نیوەڕۆ و چی دی، نە لە کوردیدا بەکار دەهێندرێ نە لە فارســـیدا، بەڵام لە کوردیدا وشــەیەکی تر هەیە کە «فراڤین»ە و دەکاتە ژەمی نیوەڕۆ و نێزیکایەتی لەگەڵ ئەو وشەیەدا ئاشکرایە:

ڕاپثڤین   کاتی نیوەڕۆ
فراڤین   ژەمی نانخواردنی نیوەڕۆ

ئاشکرایە ونبوونی یەکەم لە کوردیدا، وەک وشـەی «ئەز ئایەرینە» کە کاتی ئاینییە و بە ژمارە پێنجە، بۆ ونبوونی ئایینی زەردەشتی دەگەڕێتەوە.

دەشێ بەو جۆرە وشانە درێژە بە لستەکە بدەین بەڵام ئەوە بە پێویست نازانین و لە گۆشـــەیەکی ترەوە دەڕوانین کە ئەوەش گۆڕینی دەنگە لە وشــە ئێرانییەکان و زۆر وشــەی ســەر بە ئاڤێســتا، دەبینین هەندێ لە دەنگەکانی خۆیان لە وشە کوردییە هاوشێوەکانیاندا پاراستووە، ئەوەش بە پێچەوانەی فارســییەوە. یەکێ لەو وشــانە «zrayah زرەیە»یە بە واتای زەریا و لە کوردیدا بۆتە «زەریە» و لە فارسـیدا بۆتە «دەریا». وشـەی «zamatar زاماتەر» کە زاوایە، لە کوردیدا بۆتە «زاوا» و لە فارسیشدا «داماد»ە. وشـەی «asu»ی ئاڤێسـتایی بە واتای مامز لە کوردیدا بۆتە «ئاسک» و لە فارسیشدا «اهو». وشەی «مسیە»ش بە واتای ماسی، لە کوردیدا «ماسی»یە و لە فارسیدا «ماهی»یە.

وشـــەی «vahrka ڤەهرکە» لە ئاڤێســـتادا گورگ دەگەیەنێ و ئێســـتا گوندێک لە نێزیکی هەولێر بە ناوی «بەحرکە»ەوە هەیە. ئەو وشـــەیە گۆڕا و لە هەردوو زمـانەکەدا بووە گورگ، بەڵام شـــێوەزاری زازایی

کوردی «ڤ»ەکەیان هێشتۆتەوە بە «verg ڤەرگ» دەیڵێن. تەماشای لاپەڕە 2ی بەربانگی ژمارە 7 بکە کە لە ستۆکهۆڵم دەردەچێ.

بەڵام وشە هاوبەش و هاوشێوەکانی کوردی و فارسی، ئەوانەی سەرچاوەیان بۆ ئاڤێستا دەگەڕێتەوە، ئاڤێستاییەکان زیاتر لە کوردییەوە نێزیکن نەک فارسی، ئەوەش لە بەر دوو هۆ کە کەمێ تیشکم خستە سەریان بەڵام دووپاتکردنەوەی بێ سوود نییە:

هۆی یەکەم ئەوەیە بە بەڵگە سەپاوە کە زمانی فارسی لەگەڵ زمانی ئاڤێستادا جیاوازە، بەڵام بۆ زمانی کوردی ئەوە نەسەپاوە.

هۆی دووەم ئەوەیە پێغەمبەری ئاڤێستا کورد بووە و لە پێناوی بڵاوکردنەوەی پەیامەکەیدا، بۆ دەرەوەی هۆزەکەی خۆی کۆچی کردووە.

ئەگەر لە خراپترین حاڵدا بسەپێندرێ کە زمانی ئاڤێستا لە زمانی کوردی جیایە و زەردەشتیش پیاوێک یا پەیامبەرێکی ناکورد بووە، ئاڤێستا هەر وەک کەلەپوورێکی کراوەی هەموو گەلە ئێرانییەکان دەمێنێتەوە و قامووسێکە هەر یەکە لەو گەلانە کاتێ کەموکوڕی وا لە خۆیدا دەبینێ پەیوەندییە کەلەپووریەکانی لاسەنگ بکا، بێ مروەتییە بۆ گەلێک دەسبەرداری ئەو کەلەپوورە دەوڵەمەندە بێ و بۆ خەڵکانێکی لێگەڕێ کە بەرۆگری نین، یا هەر بە هەوەس دەسبەرداری بەشەکەی خۆی بێ.

فارسی، لە ڕێی دەسەڵاتی دەوڵەتی و ئاینییەوە دەسەڵاتی کوردی وێران کرد و بۆ پارسە هەخامەنشیەکان گواستیەوە و تا ئەندازەی زەوتکردن بۆ بەرژەوەندی خۆی دەستی بە سەر ئاڤێستادا گرت و بۆ هەخامەنشیەکانی گواستەوە و لە ئاڤێستاوە پلەوپایەیەکی وای لەدەسەڵات و خۆڕێکخستن بۆ خۆی دابین کرد گەیاندیە ئەوەی بچێتە

ڕیزی سەروەت و کەرەسەی هرسکردنی خۆراکەوە چونکە فارسی تا ماوەی پتر لە دوو سەد ساڵ لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی کوردە مادەکان و دەسەڵاتی هەخامەنشیەکان بەرۆگری دەسەڵات و ئاین بوو و هەرچییەکی لە بارەی ئاین و دنیا لە ئاڤێستادا هەبوو بە گوێرەی بەرژەوەندی خۆی گواستیەوە و لەگەڵ فارسی «پارسی» لەو ماوەیەدا، وەک عارەبی و قورئان یەکسان بوون و هیچ شا و میر و وەزیرێک یا سەرکردە و پارێزگارێکی ناو دەسەڵات و هیچ موبەد و هیربد و زوت و ئەتریات و کەسی تر لە پیاوانی ئاین نەبوو فارسی سەر بە دەسەڵاتی شاهانشا نەبێ و هەرچییەکی دەنووسی یا دەیگوت یا دەیخوێند یا بە وانە دەیگوتەوە یا جاڕی بۆ دەدا، هەمووی، پیاو و گوتە و ڕێوڕەسم، ملْکی فارسی کۆن بوون. تەنانەت دوای ئەوەی نەگبەتییەکەی ئەسکەندەر ڕووی لە هەخامەنشیەکان کرد و خاوبوونەوەی شارستانەتی پارسی لە سەردەمی دەسەڵاتی سلوکیدا لێکەوتەوە و هەرچییەکی لە دەسەڵات و ئاینی کۆن مابۆوە بە شێوازی پارسی داڕێژران و بە شانازی پارسی دەژمێردران. ئەوجا نۆرەی پەهلەوی هات کە زمانی دەسەڵاتی ئەشکانییەکان بوو و تێکەڵەیەکی پارتی «زمانی خوراسان، وڵاتی ئەشکانیەکان» و ئاڤێستەیی پارسی «هەخامەنشی» بوو و دەفرێ بوو بۆ کەلەپووری ئێرانی و ماوەی چوار سەدە ڕۆڵی گواستنەوەی دیت تا لە چارەکی یەکەمی سەدەی سێیەمی زایندا گەیاندیە دەست فارسە ساسانیەکان و ماوەی چوار سەدەی پێش هاتنی ئیسلام، فارسی ناوەنجی بووە بەرۆگری هەموو شارستانەتی ئێران.

ئەگەر لە سەر گێڕانەوەی ڕووخانی دەسەڵاتی ساسانی بوەستین یا تا ئەو دەمەی، دوو سەدە دوای فەتحی ئیسلامی، کە فارسی هێزی بە بەردا هاتەوە بە دوایدا بچین، ئەنجام هەر یەکێکە چونکە ڕەگەزی فارسی بە

خۆ و بە زمانە فارسـییە نوێیەکەیەوە وەک نوێنەری شـارسـتانەتی ئێران بە بەرۆگریی ئەو شارستانەتییە مایەوە و زمانی کوردیش تا دوای هەزار ساڵی بێ خاوەنی، لە ڕووی سیاسی و شارستانەتی و ئابوورییەوە نەیتوانی ململانێی زمانی فارســـی لە ســـەر میراتێکی ونبوو بکا کە چڕنۆکی دەســـەڵاتــداری تێــدا چێنــدرابوو. وەک چۆن کورد لە گۆشـــەی لەبیرچوونەوەدا مایەوە، «کوردی» ش وەکی خۆی، لە پەناوپەســـێوی پشتگوێخستندا مایەوە. لە ڕووی زمان و شارستانەتییەوە، بە هیچ جۆرێ مەترسـی لەوەدا نییە وەک دەبیسـتین هەندێ لە میرە کوردەکان دوای لەناوچوونی دەسەڵاتی ساسانی هەستی حەسانەوەیان کردووە و وەها بووە کە بەپیرەوەچوونی کورد بۆ ئیسـلام و باوڕ پێهێنانی ڕاسـتگۆیانە بێ و لە پێناویدا قۆڵی هەڵماڵیبێ و ئیســـلام لەو باوەڕە دووری بخاتەوە کە لە ڕێورەسـمە ئاینیەکاندا ئەوانەی دەگوتەوە کە سـەرچاوەیان لە ئاڤێسـتاوە بوو و بە ڕەفتار و گوتنیش خواپەرسـتی زەردەشـتییان لە بیر کردبوو و دووریش نییە بە هۆی دابڕانی دوانزە سـەدەوە، مێژووی خۆشـی لە بیر چووبێ و بە هۆی نەبوونی شـوێنەواری نووسـراوەوە کە بەر چاوی کورد کەوتبێ پێ دەچێ نەخوێنـدەواری هەموو کون و کەلەبەرێکی لە کورد گرتبێ چونکە پەیوەنـدی بەو ئەرکە ئـاینی و دنیـاییـانەوە نەبووە کە لە بارەی بە نووســین و ڕۆشــنبیرییەوە بووبێ و هیچ جێی گومان نییە کە یادی مادەکان ماوەی دوانزە ســـەدە لە بیرەوەری کورددا ماوەتەوە و لە ســـەر زاران، لە نەوەیەکەوە بۆ یەکێکی دی گوازراوەتەوە لە کاتێکدا لە مێژووی دانپێدانراوی سەردەمی ساسانییەکاندا کە پڕە لە داستان، تەنها ناوی شـــای فارســـەکان و ئەشـــکانییەکان لە ســـەر هێلێک هاتووە کە بەردەوام لە بەرزبوونەوەدابووە تا گەیشتۆتە هەخامەنشیەکان و موبەد و هربـدە گەورەکانی وەک: تن ســـر و ئازدەمیهراســـنـدان و هی دی.

هەرچۆنێ بێ، کورد لە هەر کارێکدا کە پەیوەندی بە دەسەڵات و ئاین و مێژووەوە هەبووبێ حسێبی بۆ نەکراوە و وەک داروودەستەی شایەکان نەبێ قەت ئاوڕی لێ نەدراوەتەوە. ڕەنگە جاروبارێک و لە هەندێ باری نائارامی و لاسەنگبوونی دەسەڵاتدا کە دوای ئەوەی فارسی توانای خۆی بە دەست هێنایەوە ڕووی دابێ، مەودای نەفەسکێشان بۆ کورد بە شێوەیەک لە شێوەکان ڕەخسابێ، هەرچەندە لە هەمان کاتدا، بە هۆی نەبوونی ئاسایشەوە گەلێ پەتپەتێ و ناخۆشیشی بە سەردا هاتبێ، چونکە پێوانەکاری لە چارەنووسی نەتەوەییدا بە شێوەیەکی گشتی بەردەوامی و مانەوەیە بەرانبەر کەرەسەی قرتاندن و دابڕین و هرسکردن، کە لە کاتی ئارامی و بەهێزیی دەسەڵاتدا بۆ ئەو بەهێزە بەرانبەر بە لاواز دەڕەخسێن، کاتێ چ کێشەی نەبێ و هەر کاتێ ویستی ئەو سەرە بهەنجێنێ کە بۆ سەرفرازی ئاوڕ دەداتەوە دەیهەنجێنێ و کەسیش دەست نەخاتە پێش دەستی.

باسی ئەو لایەنانە جێ دەهێڵم کە بۆ مانەوە یارمەتی کوردیان داوە، وەک گەلێکی خاوەن سیما و تایبەتمەندی و زمانی خۆی کە ماوەی 25 سەدە خۆی گیف کردۆتەوە و تووڕە بووە و خۆشترین کاتی خۆی لەو کاتانەدا دیوە کە بشێوی و نائارامی هەبووە و چنگێ دەسەڵاتداری بێگانە لە ناقرگەی شل بووە و ئەوەش لە پێشکەشکردنی واقعی زمانەکەیدا، لە گۆشەنیگای بەرچاوڕوونییەوە لەم گوتارەدا یارمەتیمان نادا. ئەگەر سەرنجی زمانی کوردی بدەین کە پێناسە و دەفتەرنفووس و جنسییەتی و وەک پێست، گۆشت و ئێسکەکانی داپۆشیوە و دەیپارێزێ، سەرمان لەوە سوڕ دەمێنێ کە چۆن وەک زمانێک بە زندوویی ماوەتەوە و توانای گەشەکردنی هەیە و کەرەسەی تەواوی دربڕینی هەیە و توێشەبەرەی قامووس و ڕێزمان و پەیوەندی وای تێدان کە بۆ پەرەسەندن لە ڕووی

ڕۆشـــنبیریی ســـەردەم ئاواڵە بێ تا ئەوەی بەوپەڕی بێ لایەنییەوە، لە هەندێ جێی نووســـینە کوردیەکانمەوە بۆ عارەبی تاقیم کردۆتەوە و لە وەرگێڕانی ئەو دەربڕینـانەی کە لە منـداڵـدانی مێژووەوە پێوەی لکـاوە، نـاڕەحەتی زۆرم هـاتنە پێش و هـانام بۆ لێکدانەوەی واتـاکـانیـان برد و ســـەرلەنوێ دامرِشـــتنەوە. ئەوە خەســـڵەتی ئەو زمانانەیە کە توانا و ڕەسـەنایەتییان تێدا بەهێزن. ئێستا کە گەیشتووینەتە سـەردەمانێک ئەو مژدەیەی پێیە کە گەلانی تێدا لەناو ناچن و هیممەتی نەتەوەکان ڕێ نادا تەنانەت جۆری گیانداره‌کانیش بفەوتێن. ئەگەر ڕێکەوتی بـاش و بەختی یـار ئەوە بێ کە هەنـدێکمـان مـاوەی نێزیکەی دوو هەزار و چوارســـەد ســـاڵ لەگەڵ برا عارەبەکانماندا ژیاوین و ئەگەر هەموو ئەو ماوەیە بە خێریش تێپەڕ نەبووبێ تێکەڵێکێ خێر و شــــەڕ بووە و خێری لەو شـــەڕەی پتر بووە کە هیچ میللەتێـک نییە خۆبەخۆش ژیـابێ، دووچـاری نەبووبێ. مـافی خۆمـان بە ســـەر خۆمـانەوە هەیە و مـافی عارەبیشمان بە سەرەوەیە تا ئامێزی برایەتی کورد و عارەب بقۆزینەوە و ئێمەی قەڵەمبەدەست بەو ئەرکە مێژووییە هەستین کە لە ئەستۆماندایە تا بەشـــە زەوتکراوەکانمان وەرگرینەوە و دوای ڕۆشـــنایی ڕۆشـــنبیری سەردەم، میراتی شارستانیمان وەرگرینەوە،

ئەو سـەردەمانەی کە بە پشتشکاندن تێپەڕین و بە کەرامەت و بوون و زمان و زەمینی خۆمان نرخمان دا، مافمان دەدەنێ و هەسـت بەو ئەرکە دەکەین ئاڤێســـتا بکەینە بەڵگەنامە و «تاپۆی کوردی» و خاوەنداریێتی خۆمان بۆ هەر وشەیەکی کە لە ئاڤێستادا هەیە و فارسی زەوتی کردووە و لە دادگای مێژوودا دەستی بە سەردا گرتووە، بسەلمێنین. ئێمە خاوەنی ئەو زمانەین کە قسەی پێ دەکەین و دەسبەرداری ئەو وشانە نابین کە هـاوشـــێوە و هـاوواتـایـان لە فـارســـیدا هەیە چونکە ئەو لێکچوون و

هـاوشـــێوەییە تەنها لە زمـانە ئێرانیەکـانـدا نییە بەڵکو لە نێوان زمـانە ئێرانیەکان و سانسکریتی و ئەوان و زمانەکانی ئەورووپاشدا هەیە کە لە ســـەرچاوەی هندوئەورووپی کەوتوونەتەوە. ئەو بنەمایە قەبووڵە داوا لە داگیرکەر و زەوتکەر بکرێ دەســـت لە داگیرکراو هەڵگرێ و بیداتەوە خاوەنی خۆی نەک لایەنی تالانکراو ناچار بکا دەســبەرداری ئەوەش بێ کە لە لای ماوەتەوە و دەستی لە بنی هەمانەوە پێ دەربکرێ. ئایە کەس لەو جیهانەدا هەیە عارەبی داگیرکراو ناچار بکا دەســـت لەو وشـــانە هەڵگرێ کە هـاوشـــێوەیـان لە زمـانی داگیرکەردا هەیە، ئەوەش بۆ ڕەوانـدنەوەی تۆمەت و ڕازیبوون بە داگیرکاری؟ ئێمە خـاوەنی زمـانی خۆمانین و هەرچیەکی لە ئاڤێستا و ئاینی زەردەشتدا هەیە پەیوەندییان لەگەڵ زمانی ئێمە نێزیکترە و لە ویژدانی پیاوێکی کوردەوە هەڵقولاوە و ئەو نـاڕازیبوونەی کە لاملێـک دەریـدەبڕێ گوایە خۆبەســـتنەوە بە زەخیرەیەک کە یەکلایی نەبۆتەوە، کـارێکە ڕەت کراوەتەوە، چونکە ڕازیبوون بەوە ڕاگەیاندنی خۆبەدەستەوەدانە و هیچ زمانێک نییە ئێستای یەکلایی کرابێتەوە، لە کۆنەوە یەکلایی بووبێتەوە و عـارەب و کورد و ترک و عەجەم لەم لایەنەوە یەکسانن. نەتەوەی کورد ڕەگداکوتاوی ناو ئیسلامە و باوەڕی ڕاستی هەیە و بە دڵسۆزی خزمەتی قورئان و زانستە عارەبیەکانی کردووە و کەس لەو لایەنەوە پێشـــی نەکەوتۆتەوە، تا ئەو ئەندازەیەی خۆی بیرچۆتەوە و وەک نەتەوەکانی دی دوای چاوکردنەوە و فرەوانبوونی هیواکانی پێی خۆشـــە زمانەکەی خۆی بە زادی مێژوویی خۆی دەوڵەمەند بکا و بەشـی خۆی لێ وەرگرێ، نەک بە زیادەوە، بەڵکو هەندێ بە کەمیشـــەوە. قەیدی ناکا. وەرگرتنەوەی میرات لە بارودۆخی کورددا وەک وەرگرتنەوەی شـــوێنەوارە مێژووییەکانە جا پەیکەر بن یا هەیکەل یا نەخش بن و مەبەســتیش پەرســتن نییە بەڵکو ڕازاندنەوەی

خانەی شـــوێنەوار و کردنیەتی بە بەڵگەی دەوڵەمەندیی مێژوویی. کەس بیری لەوە نەکردۆتەوە گـای بـاڵـدار بەو بیـانووە تێکبشـــکێنێ گوایە شـوێنەواری بتپەرسـتییە و کەس لە ترسـی گەڕانەوە بەرەو بتپەرسـتی و خراپەکاری خۆی لە ناوی لات و عوزە و مەنات و شەیتان لانەداوە. ئەو شــوێنەوارانەی کە لە فاڵگری و ئەسـتێرەزانی ماونەتەوە نەبوونەتە هۆی قۆڵهەڵماڵین بۆ لەناوبردنیـان. تەنانەت شـــیعری ڕووتیش کە دەکرێ دەستبەرداریان بن، هەروەها قسە لە بارەی لەشفرۆشییەوە لە کتێباندا بە ئەمانەت پارێزراون چونکە زەخیرەی داهێنانن و جوان داڕێژراوون نەک بۆ دووبارەبوونەوەی فەســـادی. عارەبایەتی مافی خۆیەتی شـــانازی بەو زمانە پێشـکەوتووەوە بکا کە خەڵکی سـەردەمی «جاهیلی» قسـەیان پێ کردووە و شیعریان پێ نووسیوە و قەشە و ڕەبەن بە شێوەیەک پەخشان و شیعریان گوتووە کە لەگەڵ سەردەمەکەدا نەگونجاوە. داوای مەحاڵ لە عارەبایەتی ناکرێ جاهیلی ناچار بکا بە جۆرێ شیعر و پەخشان بنووسن ئەبو زەڕی غیفاری لێیان ڕازی بێ لە کاتێکدا سـەد سـاڵ دوای جاهیلی بووە. ئارامی و سریانی ماوەی چەندین سەدە خزمەتی دەرباری فارسی و ئەشکانی و ڕۆمانییان کردووە و زۆر لە نووسەرانی شایەکان ئارامی بوون و بە هۆی مانەوەی زۆری ئەوانەوە لە خزمەتدا، وشەی ئارامی چوونە ناو نووســینی پەهلەوییەوە و بە شــێوازی پەهلەوی دەخوێندرانەوە. ئەوەش بووە هۆی دروسـتبوونی زمانێکی سـەیر و ناوی «هوزڤارش»[1]ی لێ نرا کە لە هەزار وشــە زیاتری لەخۆ دەگرت. وشــەی تری ئارامی هەبوون شـێوازی خۆیان پاراسـتبوو بەڵام نیشـانەی پەهلەوی لە ڕێزماندا خرانە

1. پێ دەچێ ئەو زمانە لە شێوەی لینگوا ـ فرانکا بووبێ کە زمانی کەشتیەوان و جامباز و بازرگانەکانی وڵاتانی دەوروبەری دەریای سپی ناوەڕاست بوو و وڵاتە عارەبییەکان بە ئیسپانییان دەزانی و فەرەنسییەکان بە عارەبییان دەزانی و تێکەڵەیەک بوو لە وشەی عارەبی و ئیسپانی و فەرەنسی. ح.ک

سەریان. ئەوەی ڕووی دا و بۆی هەبێ لەوەش زیاتر ڕوو بدا و کەسیش ئارامییەکان تۆمەتبار ناکا و گومان ناخاتە سـەر زمانی ئارامی و داوا ناکا ئەو وشانە لابەرن کە بوونە کەر بۆ ڕابواردنی شایەکان. عارەبی بەهێز و دەوڵەمەند ڕێگر نەبوو لەوەی وشـــەی ئارامی تێدا بن چونکە زمانێکی سامی بوو و لە دوورگەی عارەبییەوە هاتبوو. میللەتان بەو موسیبەتانەیان لەگەڵدا ناکرێ کە هاڕیونی و دوایی، دوای هاڕین لە ســـەر ناپاکژی سـزای نادەن و بە ئیفلاس پێکردن پاک ناکرێتەوە. زمانی کوردیش کە داوای مافی مێژوویی و میراتی خۆی دەکا، لە ڕووی هەســـتکردنەوە بە بوونی خۆی و بە ئاشکراکردن و ڕاپەڕین دژی داگیرکردن نەک پاڕانەوە و دەرۆزەکردن و ســـووکایەتی یا وروژاندنی گومان. من ئەمە دەڵێم و کوردێکیش نەبووە هەوڵی دابێ بە زمانە کۆنەکەی پینەوپەڕۆی کردبێ یا لە نووســیندا بە «باز» و «بەرســەم» خۆی هەڵنابێ و نەمبیســتووە کوردێک شتێکی گوتبێ و لە ئاڤێستای سویبێ وەک شاعیرێک بەرانبەر ناوی «زەمزەم» پێش هەزار ساڵ گوتوویەتی:

فارسەکان لە سەر زەمزەم زەمزەمیان کرد
ئەوەش لە باوباپیرانی هەرە کۆنیانەوەیە

ئەوە ئاماژەیە بۆ «ســابور» لە حەجە درۆکەیدا کە بە پێی ئەو باوەڕەی کە لە سـەری ڕاهاتبوو «زەمزەمە»ی کردووە. (ل393 مزدیســنا و ادبی پارسی ـ قسەکەی لە یاقوت و مەسعودییەوە وەرگرتووە).

بەڵام ڕۆشـنبیری سـەردەمانەی کوردی لە سـەرەتای ڕێگادایە لە بواری بەستنەوەی نوێیەوە بە کۆنیەوە و پڕکردنەوەی بەشە بۆشە لێکدوورەکانی مەودای مێژوویی و پـانتـایی فرەوانیـان. هەتـا ئێســـتـاش مێژوویەکی پەســـەندکراوی کوردی نییە قوتابی کورد بیخوێنێ و لە هەموو جیهاندا، ئەوەندەی من ئاگادار بم، ڕێکخراوێک نییە تەکلیف کرابێ یەک دڵۆپە

ئاو برژێنێته سەر یەک دانە تۆوی هەموو ڕۆشنبیریی کوردی کە خەریکە هەموو نیشانەکانی ڕێگای نێوان کۆن و نوێی بزر دەبن. خۆ ئەگەر کوردێک ڕووبەڕووی ئەم کارە ببێتەوە کە لە بەر مەزنییەکەی سامی لێ دەکرێ جگە لەوەی مەترسیدارە و بە کێشە و سەرهێشەی وایە هیممەت دەبا، لەم هەموو جیهانەدا یەک دەست نابینێ تەڵە قامیشێکی بۆ هەوادا تا لەو زەریا هارە دەربازی بکا کە سێ هەزار ساڵی نەبوونی و پەردە و تەمی بە سەردا دراوە، کە نیازی وایە لێی بپەڕێتەوە و بگاتە کەناری ئاسوودەیی. لە ڕووی نارەحەتی پەڕینەوەوە بۆ کەنار لە تاقیکردنەوەی خۆم ئەمەت بۆ دەگێڕمەوە:

یەکێ لە ڕێوڕەسمەکانی ڕێزی ئاگر لای زەردەشتییەکان ئەوەیە نزاخوێن چڵەدارێکی «بەرسەم»ی بە دەستەوە بێ (تا ئێستا زاناکان پێناسەی ئەو درەختەیان نەزانیوە، پێم وایە من لە نووسینێکدا ناساندوومە)... پانایی هەر چڵێکی، دەبێ هێندەی دەنکە جۆیەک بێ. ئەم دەنکە جۆیەش ناوی لە ئاڤێستا هاتووە «yava یەڤە» و وشەکە بە پێی یاساکانی دەنگگۆڕین گۆڕاوە و بووە بە «جەو» لە فارسیدا و «جۆ» لە کوردیدا و وشەی «یەڤە» لە بنەڕەتدا هەموو دانەوێڵەیەک دەگەیەنێ نەک جۆ بە تەنها. لەم بابەتە شاراوەیە زەینم بۆ وشەیەکی تێکەڵی کوردی چوو ئەویش «دانەوێڵە»یە. یەکەم بەشی دانەی دانە و بەشی دووەمی کەرەسەی بچووککردنەوەیە. مایەوە بەشی ناوەڕاست «وێ» کە هەمان «yava یەڤە»یە و کەوتۆتە ژێر کاریگەری دەنگی ناوچەکانی کورد و «ڤ»یان تێدا دەبێتە «و» و وەک چۆن یونس دەبێتە وینس و یۆنان دەبێتە وێنان، ئەویش پێش «ی» دەکەوێتەوە. لە بری «یۆڵە» گوتوویانە «وێ ڵە ـ وێڵە» و ناوەکەش ئاوهای لێ هاتووە: دانەیۆڵە بۆتە دانەوێڵە.

ئەوەی کە پێویســـتە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە ڕێزی ئـاگرە لای زەردەشـتییەکان کە خودی «نوور»ە و دەشـڵێم کە ڕێزگرتن پەرسـتن نییە. گا و ئەســـپ و مەڕیش لە ئاڤێســـتادا ڕێزیان هەیە و تەنانەت «گوســـپەندە» کە وەک ناو لە مەڕ نراوە واتای گیانداری پیرۆز دەدا و واژەی سپەنتە خۆی سپەنتمانی لێ کەوتۆتەوە کە بە زەدەشت دەگوترا. ئەوەشی بۆ زیاد دەکەم کە ئاڤێستا وشەی ئاتەشگەی تێدا نییە کە واتای خانەی ئاگر بدا چونکە ئەو وشـــەیە لە داهێنانی ســـەردەمەکانی دواترە. ڕەنگە زەوی پیرۆزییەکی زیاتری هەبووبێ و پیســـــکردنی یەکێ بووە لە تاوانە گەورەکان و کەفارەتەکەی پیاوی بە هیلاک دەبرد.

لە ماندووبوون لە هەڵکۆڵینی وشەدا، فەرموو ئەوەش یەکێکی تر

یەکێ لە واتاکانی وشـــەی «var»ی ئاڤێســـتایی دەرهاویشـــتنە. دوای ماوەیەکی زۆری ژانی بیرکردنەوە، سـەرنجم بۆ «کردار ـــــ فیعل»ێکی کوردی چوو کە لە سێ بەش پێکهاتووە ئەویش «هەڵ ـ ئا ـ ورد»ەیە و «ن»ی ســـەرچاوەشـــی بە دوودا دێ و لە شـــیکردنەوەدا «د»ەکەی لادەکەوێ و جێیەکەی هەمیشـــەیی نییە. بەشـــە نەگۆڕەکەی «وار»ە. بەڵام «هەڵ» پێشـگرە، هەروەها «ئا» کەوتۆتە پێکهاتەی «کردار»ەوە (ل86 فرهنگ ایران باســـتان) «کردار»ەکە بە گشـــتی هەڵبژاردن و جیاکردنەوە دەدا و دەرکەوت ڕەگی «کردار» لە «وار»دا لە کرداری تێکەڵ «هەڵ ئاوردن»، var خۆیەتی کە لە ئاڤێسـتادا «ڤ» بۆتە «و» ئەوەش بە پێی دەنگگۆڕکێ لە زمانە ئێرانیەکاندا.

ئەو دوو وشـــەیە لەو دوو نموونەیەی ســـەرەوەدا بە واتا هاوتایەکانیان لەگەڵ واتایاندا لە ئاڤێسـتادا، وێنەیان لە فارسـیدا نییە و تەنها ئەنجامی

خزمایەتی نێوان ئاڤێســـتایی و کوردییە. بەڵام varله یەکێ لە واتاکانی تریدا دەکاتە «ســووڕانەوە، بزاوتن» و کوردی و فارســی لەوێدا و بەو واتایە پێکدەگەن، ئەوەش دوای ئەوەی «ف»ی فارسی لە سەرەتایدا بە پێی دەستووریکی دەنگگۆڕین گۆڕاوە و بۆتە «گ» و ئەوجا «گەر».

لەگەڵ ئەوەشـدا شـێوازی وشـەکە «var» لە کوردیدا ماوەتەوە و ئەگەر بکرێتە «وەر» نێزیکترە، کە لە زۆر بواری بەکارهێناندا واتای خولانەوە یا شـــتێکی وەک خولانەوە دەدا. ئەوەش ڕوونە کە «و» لە «ڤ»وە نێزیکە چونکە هەردووکیان پیتی لێون.

ئاڤێســتا کە خاوەنی گەلێ دەرگای کراوەیە بە ڕووی زمانە ئاریەکاندا بە گشــتی، دەســتەخوشــکی ســانســکریتیشــە و هەر ئەوەتا دایک یا دایانی فارســی کۆن و پەهلەوی نییە و بە ڕای ئێمە ســەرچاوەی کوردیشــە و هیچ زمانێکی ئاریایی یا شـــێوەزارێکی ئەو زمانانە نییە لە پەیوەندیی بە ئاڤێستاوە خاڵی بێ مەگەر کۆنیی و ماوەی دوور و درێژی لێکدابڕان ئەو پەیوەندیانەی شـــاردبێتەوە، ئەوەش ڕێی تێ ناچێ. مەودای فرەوانکردنی ئەو لایەنانە نییە چونکە هەر یەکەیان درێژایی و پانایی و قووڵایی و لقی تێکئاڵاو و لێکدابڕاوی خۆی هەیە و چار نییە دەبێ دەست لە هەندێکیان هەڵگرین تا لە کاتێکی لەباردا بگەینە کۆتایی بابەتەکە.

زمانی فارسی

ئەم زمانە، سـێ پلەی تایبەتی هەیە و هەر یەکەیان خەسـڵەتی زۆر و جیاوازی هەیە:

یەکەم پلەی، ناوی فارسـی کۆنی لێ نراوە کە ناوێکە زانا پسـپۆرەکانی بواری بابەتە ئێرانیەکان بۆ ئاسانکردنی بابەت و ڕەچاوکردنی هەر یەکە لەو پلانە لە ڕووی ڕێزمان و دەستووری زمانەوە لە سەری پێکهاتوون و مەبەسـتیش لەو ناوچانە بووە کە دانیشـتوانی، لە باشـووری ڕۆژهەڵاتی ئێراندا، بە فارسـی قسـەیان کردووە و لە ڕووی ئاسایشـەوە حکوومەتی ناوچەییان هەبووە و سـەر بە میدیەکان بوونە تا ئەو کاتەی کۆرشـی کوڕی ئەرشام پێگەیشت و مادەکانی تێکشکاند و لە ناوەڕاستی سەدەی شـەشـەمی پێش زاین وڵاتەکەیانی خسـتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە و دوای ئەوە خۆی بووە شـاهانشـا. پاشـماوەی زمانی ئەو گەلەش لە کۆنەوارە ئێرانیەکاندا کە شایەکان بە جێیان هێشتوون، لە چوارسەد و شتێ وشە پێکهاتووە کە لە وشـەکانی ئاڤێستاوە نێزیکن بەڵام جیاوازیشیان ئەوەندە هەیە کە بە دوو زمانی سـەربەخۆ دابندرێن. کۆنترین شـتێ کە لەو زمانەوە بۆ زانا ئێرانناسەکان مابێتەوە دە دێڕی نووسراوە لە سەر پارچە زێڕێک کە بۆ سەردەمی «ئاریا ڕەمەن» دەگەڕێتەوە کە باپیری کۆرشی گەورە بووە و ساڵی 610 ی پ ز حوکمەکەی دەستی پێ کرد.

ئەوەی لە شـوێنەواری ئەرشـامی باوکییەوە «باوکی کۆرش» مایەوە چواردە دێڕ بوو کە ئەوەش لە سەر پارچەیەک زێڕ نووسرابوو. شایەکانی دی شـوێنەواری جیاوازی وشـەیان لە دوای خۆیانەوە جێهێشـت کە زۆربەی هی داریوشـی گەورە بوو کە برازای کۆرش بوو و لە 510ی پ

ز تا 485ی پ ز دەسەڵاتی هەبوو و کۆتایی ئەو ماوەیەش بەوە هات کە ئەسکەندەر ساڵی 331ی پ ز دەستی بە سەر چەقی دەسەڵاتدا گرت و ئەوجا پلەی دووەم دەستی پێ کرد کە سیمای کەمێ نائاشکرایە چونکە دەسەڵاتی سلوکی هات و گەشەکردنی فارسی کۆنی ڕاگرت و کاری بۆ بڵاوکردنەوەی فەرهەنگی هیلینی (گریکی) کرد.

لە ناوەڕاستی سەدەی سێیەمی پێش زایندا ئەشکانیەکان، دەسەڵاتدارانی پارتیەکان بە سەر سلوکییەکاندا سەرکەوتن و پەهلەوی (بەدگۆڕانێکە لە پەرتەوییەوە هاتووە) بووە زمانی فەرهەنگ و دەسەڵات لە ئێراندا. پەهلەوی، دوو شێوەزاری هەبوون، یەکێکیان باکووری کە زمانی دەسەڵات و دەربار بوو، دووەمیان باشووری ڕۆژاوایی هاوسای پارسی بوو و لە نووسینی باشووریەکاندا وشەی «پەهلەوانیک» هاتووە بۆ ئاماژەکردن بە پەهلەوی باشوور ئەوەش لە درێژەبێژییەکدا کە ئێرە جێی نییە و باسی دەرکەوتنی «مانی» دەکا کە 215ی پ ز لەدایک بووە و هەروەها ئایینە نوێیەکەی و ئەو زمانەی پێی نووسیوە... بەڵام فارسی ناوەنجی بە گەیشتنی ساسانیەکان بە دەسەڵات و نەمانی دەسەڵاتی ئەشکانیەکان، لە ساڵی 226 ی پ ز، دەستی پێ کرد. فارسی کۆن لەو دەمەدا، واتە زمانی سەردەمی هەخامەنشی، دوای ڕووخانی دەوڵەتەکەیان لە ساڵی 331 ی پ ز، لە نووسیندا نەمابوو و لە سەردەمی ساسانیەکاندا بە گۆڕانکارییەکی زۆرەوە دەرکەوت و لە ڕاستیدا، لە سەر شێوازە کۆنەکەی بە مردوو دادەندرێ و ئیدی ژیانی بە بەردا نەهاتەوە. «پارسیک» بەو فارسیە دەگوترێ کە لە سەردەمی ساسانیدا بەکار هێندراوە تا لە فارسی کۆن و فارسی تازە (کتێبی زبان فارسی بەشی دووەم) کە لە سەدەی چوارەمی کۆچییەوە دەست پێ دەکا، جیا بکرێتەوە.

نازانین ئەگەر دەسەڵاتی دەوڵەتی هەخامەنشی مابایە، فارسی کۆن بە چ شێوەیەک پەرەی دەسەند، بەڵام ڕێی تێ دەچێ بوونی حکوومەتێک کە زمانێک لەو زمانانە و هەرچی دارشتن و وشەی هەیە لە نووسینی کاروباری ڕەسمی و ئایینی و ئەدەبیدا بەکار بێنێ، خوازیاری بەردەوامبوونی دەبێ و پارێزگاری لە ڕستە و شێوازیشی دەکا. بەڵام دەوڵەتی هەخامەنشی لەناوچوو و زمانی فارسی کۆن تەنها بووە زمانی ئاخاوتن و ئەو خەسڵەتانەی تێدا نەبوون لە گۆڕانکاری گەورە بیپارێزن کە بە سەریدا هات و دوایی لەگەڵ داهاتوویدا بەراورد دەکرا. ئەگەرچی پێکهاتەکانی لە نووسیندا لەناوچوون و تا ئێستا لە شوێنەوارەکاندا دەرنەکەوتوون، زمانی پەهلەوی کە بووە زمانی ڕەسمی و ئەدەبی ڕەواجداری ناوەڕاستی سەدەی سێیەمی پ ز تا یەکەم چارەکی سەدەی سێیەمی زاینی و بە زمانی ناوەنجی ئێرانیەکانی ئەو ماوەیە دادەندرێ و بە فارسی کۆن دەچێ و پردێکە لە نێوان فارسی کۆن و نوێدا و دەشێ بکرێتە پێوانە بۆ ئەو گۆڕانکاریانەی کە لە سەردەمی سلوکیەکاندا بە سەر فارسیدا هاتووە تا دەرکەوتنی یەکەم نووسینی پەهلەوی کە شوێنەوارناسان دەستیان کەوتووە، گوایە پەهلەوی بەردەوامی فارسی کۆنە لەگەڵ هەندێ چاوپۆشیدا. بەڵام ئێمە لێرە، لە ئاستی پەهلەویدا ناوەستین، بەڵکو ئەو مەودا کاتییە دەبڕین و دەگەینەوە سەرەتای ساسانیەکان تا بزانین چ گۆڕانکارییەک قەوماوە، بگرە زیاتر دەڕۆین تا دەگەینە فارسی تازە تا بە گوێرەی دووریی نێوان فارسی تازە و کۆن بڕوانین چونکە نیگامان لەو بەراوردکاریانەدا هەڵسەنگاندنی نێزیکایەتی و دووریی نێوان زمانی کوردی و زمانی ئاڤێستا و زانینی پەیوەندی نێوانیانە، ئەوەش بە گوێرەی بەراوردی مەودای مەزەندە تا دەگەینە ئەوەی چ گۆڕانێک لە نێوان فارسی کۆن و نوێدا ڕوویداوە، کە یەک

زمانن و پەیوەندی نووسین و ئایین لە نێوانیاندا بەردەوام بووە و چەندین پلە لەو پەیوەندییە چاوەڕوانکراوەی نێوان ئاڤێستا و زمانی کوردی بەهێزتر بووە، کە ماوەی دەیان سەدە شێوازی نووسینی نەبووە و دەوڵەتی نەبووە و پەیوەندی سەرپەرشتیکردنی بە ئایینی زەردەشتییەوە نەبووە و جگە لە نێزیکایەتییەکی بۆماوەیی لە ڕێی ئەوانەوە کە بە کوردی قسەیان کردووە لە سەردەمی میدیەکانەوە، هیچی تری نەبووە.

زۆر بەداخەوەم کە دەرخستنی ئاستی جیاوازیی نێوان فارسی کۆن و تازە لە ڕووی کەلەپوور و ڕێزمانەوە زۆر زەحمەتە چونکە بابەتەکە دەبێتە چەند بەشێکەوە و کەرەسەکانی ئاخاوتن، لە ناو و کردار و پیت و کەرەسەی وابەستەیی و هی دی پێکدێن و بە ئاسانی شوێنپێیان هەڵناگیرێ بۆ کەسانێ نەبێ کە شتێ لەو زمانە ئێرانیانە بزانن. ژماردنی شێوازەکانی ناو لە فارسیدا سوودی نییە تا بیانژمێرین و بڵێین حەوتن:

1. کائی 2. آئی 3. وابستگی 4. رائی 5. بائی 6. ئازی 7. ئەندری و لەگەڵیشیاندا شێوەی ناو دەگۆڕێ و چی دی لە فارسی نوێدا ئەوە نییە. چ سوودیش لەوەدا نییە دوای جێناو و فرمان و بارودۆخە جیاوازەکانیان بکەوین و بزانین لە فارسی نوێدا و لە بواری شیکردنەوە و لێکدانەوەوە چییان بە سەردا هاتووە و ئەم درێژە پێدانە بۆ کەسانێک سەرنجی ئەو زمانەی نەدابێ هەر سەرهێشەی بە دواوەیە. لەبەر ئەوە وام پێ چاک بوو بەوەندە واز بێنم کە ناو حاڵەتی تاک و جووت و کۆ و نێر و مێ و بێ لایەنی هەبووە و بونیە و کۆتایی لە شیکردنەوەدا بە گوێرەی جێیەکەی لە ڕستەدا دەگۆڕا و هەموو ئەوانەش لە سەر فارسی نوێ بەندە و جووت و ڕەگەزی بێ لایەن و جوداوازی ڕەگەز لە ڕووی زمانەوانی شیکردنەوەی ڕستەوە نەمان و وشەکانیش وەها گۆڕان ئەوەی زۆر لە سیمای کۆن و نوێیان ورد نەبێتەوە نایانناسێتەوە و لێرەدا

نموونەیەک لە سەر فارسی کۆن بۆ خوێنەر دەهێنمەوە و دوایی شێوەکەی لە فارسیدا دێنمەوە تا بزانێ چ گۆڕانکارییەک، کە زەینی بۆ ناچێ، ڕووی داوە:

ئەمە ڕستەیەکی کۆنی هەخامەنشییە کە بۆ سەردەمی داریوش (521 و 485پ ز) دەگەڕێتەوە:

دارەیەوئوش. خایەشەی. وەزەرەک. خەشایەشە. خشایەنسیە نام. خشایەنیە دەهیو نام. ڤیشتاسپە یەهیا. بوسی. هخامەنشی ئاتی. داریەوئەش...

ئەمەشیان لە فارسی نوێدا: داریوش. شاه بزرگ. شاه شاهان. شاه کشورها. پسر گشتاسپ. هخامنشی. گوید. داریوش..

واتاکەشی: داریوش. شای گەورە. شای شایان. شای ولآتان. کوڕی ڤیشتاسپ. داریوش دەڵێ..

لە ڕووی بەراوردکارییەوە دەڵێم وشەی «ئاتی» کۆن «گویەد»ی نوێیە.

دوای ئەو دەقە قرتاوە وشەی «خەشەم تیی» دێ کە لە دوو بەش پێکهاتووە، یەکەمیان «خەشەم»ە کە وێنەیەکی گۆڕاوی «خەشایەشی»یە کە چوار جار هاتووە و واتای «شا» دەگەیەنێ. دوومیشیان «تیی»ە کە کەرەسەی گۆڕینی ناوە بۆ ناوی واتایی و واتای هەردوو بەشەکە دەبێتە «خاوەنداریێتی شاهانە». ئەم پاشگرە بەرانبەر «تات»ی ئاڤێستاییە و وەک گوتم کەرەسەی ناوی واتاییە و لە کوردیدا پەرەی سەندووە و بۆتە «ایەتی، ئەتی، تی» و بزوێنی «ە» پێش ئەوەی دوایان دەکەوێتەوە. ئەوانە هەموو یان ناوی واتان و وشەی گونجاو پێشیان دەکەوێ و ئەگەر وشەکە «خەشم تیی» بێ لە کوردیدا دەبێتە «شایەتی» بەڵام لە فارسی نوێدا دەبێتە «شاهی»ئەوەش بە زیادکردنی

«ی» له کۆتایی وشەکەدا کە کورتکراوەی «یە»ی پەهلەوییە و فارسی لەوە زیاتری نییە کەرەسەی واتای ناو بێ. بەو شێوەیە پاشگری «تات»ی ئاڤێستایی لە فارسی کۆندا بۆتە «تیی» و لە کوردیدا چالاکانە و زرپوزندوو و بە شێوازی هەمەجۆر دەردەکەوێ و لە فارسی نوێدا مردووە ئەگەرچی کورد نووسینی لە ئەزەلەوە نەبووە. تۆ بڵێی فارسەکان ئەگەر بزانن پاشگریان لە زمانی ئێمەدا ماوەتەوە، داوای نەکەنەوە؟ بۆچی نا؟ دەرفەتی ئەوە هەیە گومان لە وشەکانمان بکرێ!

ئەگەر خوێنەر بۆ وەرگێرانێکی نوێی دەقێکی کۆنی فارسی بگەڕێتەوە، دەبینێ خاوەنی کتێبی «تاریخ زبان فارسی» وشەی «شەهریار»ی لە جێی «خشتم تیی» بۆ ئاماژەکردنی خاوەندارێتی داناوە و وا چاکتر بوو «شاهی» دابنێ چونکە «شاە» وشەیەکی پەرەسەندووی «خشایەشی»یە. بەڵام «شهریار» لە «شهر: واتا شار» و «یار بە واتای خاوەن» دێ و هەموو واتاکە دەبێتە «خاوەن شار». شاریش لە کۆندا «خشترە» بووە و بۆ «شهر»ی فارسی و «شار»ی کوردی گۆڕاوە. وشەی «خشترەپاوەن»یش بە واتای پارێزگاری شار داتاشراوە و دوایی بۆتە «شهربان» و لە کوردیدا «شارەبان»ە بە ناو و واتاوە دەگوترێ و ئەگەر وشەیەکی قامووسی بەکار بهێندرێ دەبێتە «شارەوان». «خشترە باون» لە یۆنانی کۆندا بۆتە «ساتراب» بە واتای دەسەڵاتداری ناوچە لە لای فارسە کۆنەکان. لە درێژەپێدان داوای لێبوردن دەکەم و هیوام وایە سوودی بووبێ.

فارسی، بە فرەوانیی دەسەڵاتیەوە لە زۆر ناوچەی ئاسیا و بۆ ماوەی دوورودرێژ بووە بەرۆگری گەورەی ئاڤێستا و ئایینی زەردەشتی و توانی لە زۆر وڵاتدا ڕەگی قووڵتر داکوتێ تا بۆتە زمانی خەڵک و وڵات. لێرەدا مەبەست لە زمان وشەکانی نییە چونکە لە کۆنەوە موڵکی هەموو گەلانی

ئێران بوونه و ئەوەشی تێیدا ئاڤێستایی بوو ڕاست و دروست ئەوەیه کە کەلەپووری کورد یـا کەلەپووری نێوان کورد و نەتەوەیەک بووە کە ئێستا شوێنەواری دیار نییه. بەڵکو مەبەست لە دارشتن و دەستوور و زانستی زمان و شیکردنەوەیەتی چونکە فارسی جێی زۆر زمانی تری گرتەوە کە مەرجی بوونیان نەما و هەندێ جار بزر دەبن و هەندێ جار شوێنەواریان لە فارسیدا دەردەکەوێ. فارسی بووە یەکێ لەو دوو زمانە ڕەسمییەی ئەفغانستان و ماوەی چەندین سەدە زمانی ئەدەب و دەرباری باکووری هندستانیش بوو و زمانی بەشێکی گرنگی تاجیکی و لایەنگرانیان بوو و هەتا ئێستاش وایە. فارسی لە سەردەمی ساسانیەکانەوە کەرەسەی پەهلەوی بوو و پەهلەویش لە سەردەمی ئەشکانیدا بەرۆگری فەرهەنگی هەموو ئێران بوو و ئەو زمانەش بوو کە ئاڤێستای پێ شەرح دەکرا و دەقی ئەدەبی پێ دەنووسرا و لە نووسینی ڕەسمیدا بەکار دەهێندرا. سەیر لەوەدایە کە «ڕەنگە زەرەر قازانج بێ» بە شێوەی خۆی و بە پێچەوانەشەوە دەرکەوت «ڕەنگە قازانج زەرەر بێ» ئەوەش لەو زمانانەدا کە دراوسێی فارسی بوون و پەیوەندییان پێوە هەبوو و لە هەر کوێیەکی حکوومەت و نووسین و ناوەندی شارستانەتی گەورەی ناوچەکان لەو سەردەمە کۆنانەدا بووبێ، فارسی جێی زمانی خەڵکەکەی گرتۆتەوە و «قازانجی زەرەربەخش» بووە. بەڵام کوردی لە دوای لەدەستدانی ناوەندی دەسەڵات «هەمەدان» بۆ هەخامەنشیەکان، بە هۆی دوورییەوە لە ناوەندی دەسەڵاتەوە و نەبوونی نووسین و ناوەندی شارستانەتی گەورە لە داگیرکاری زمانی فارس دەرباز بوو و «زەرەرەکەی بە سوود بوو». تا ئێستا باس باسی زمانە نەک چارەنووس و مافی نەتەوایەتی، چونکە کورد لە پارێزگاریکردنی زمانەکەیدا زۆری لە زەمین و خوێن و خۆشیەکانی ژیان و مەرجەکانی شارستانەتی لە

دەست دا لە کاتێکدا تاجیکی خاوەنی لەزەت و خاک و کیانە، هەر وەها ئەفغانی و هندی باکوور. لەم گۆشەنیگایەوە کوردی شارەزای ڕووداوە مێژووییەکان زیاتر بە زمانەکەیەوە وابەستە دەبێ و بۆ فارسەکان دەسبەرداری هیچی نابێ. بۆ فارسەکان، دەستمان لە هەمەدان هەڵگرت کە چەقی دەسەڵاتی کورد بوو لە هەندێ لە سەدەی شەشەمی پێش زاین و چەند سەدەیەکی پێشتر. دەستمان لە ڕووبەری بەرینی تریش بەردا، تەنانەت ئەولیا چەلەبی کە پێش سێ سەدە بەر لە ئێستا هەندێ شوێنی لە وڵاتی کورد دیوە، ئێستا سەد کیلۆمەتر لە نێزیکترین خاکی کوردەوە دوورە. هەر وەها بە شایەدی هەندێ لە برا کوردەکانی ئێرانمان کە تا ڕووخانی محەمەد ڕەزا پەهلەوی لە عیراق پەنابەر بوون، دەستمان لێ بەردا و دەستمان لە دەسەڵات و خۆشی و حەسانەوە و ئاسوودەیی و هەموو شتێ بەردا و ئەم داڕشتنە کوردییە نەبێ کە بە زارماندا دێ بە هیچ شتێک تۆڵەمان بۆ نەکراوەتەوە و بەو غایەلە و گومانانەی دەوریشی دەسبەرداری نابین.

گوتمان فارسی بووە بەرۆگری هەموو کەلەپوورە ئێرانییەکان ئەوەش بە گەیشتنی ساسانیەکان (226 پ ز). خوێنەر سەری لەوە سوڕ دەمێنێ کە کەلەپووری ئێرانی هەمووی بۆ فارسەکان، زمانی دەسەڵات گوازرایەوە بەڵام دوای ئەوەی لە هۆکارە مێژووییەکان ورد دەبینەوە، دەبێ هۆیەکەی بخەینە ڕوو. نموونەیەکی بەردەستمان لەو بوارەدا هەیە کە دوو کەس نییە لەسەری یەکڕا نەبن، ئەوەش ئەوەیە تورکە عوسمانییەکان دەسەڵاتیان لە زۆربەی وڵاتە ئیسلامیەکاندا گرتە دەست و خۆیان بە پارێزەری ئیسلام دانا و خەلافەتیان کردە پشتاوپشت و داگیرکردنی ئیستەنبوولی پایتەختی بیزەنتی مەسیحیش ناوەندی دەسەڵاتیانی بەهێزتر کرد و کردیانە بەڵگەی دروستیی ڕێباز و خەلافەتی خۆیان، لێرەدا باسی

ئەوانە ناکەین. لەگەڵ هەموو ئەوانەشـدا، وەک ئاڤێستا گوازرایەوە لای فارسە ساسانیەکان، کەلەپووری ئیسلام و زانستی قورئان نەگوازرانەوە لای عوسمانیەکان. ئەوەش دوو هۆی هەیە و پێویست بە هۆی سێیەم ناکا: یەکەمیان ئەوەیە ئیسلام بە جلوبەرگی عارەبییەوە نەتەوەی عارەبی لە دواوە بوو کە خاوەنی قورئان و پێغەمبەری قورئان بوو و هەرگیز بۆ عوسمانیەکان هەڵنەکەوت نوێنەرایەتی عارەب بکەن و عارەبایەتی هرس بکەن و بیخەنە کەلەپوورە نەتەوەییە فشـوفۆڵەکەی خۆیانەوە. ئەو نەهەنگە زلە بە هونەری عارەب و زانستی ئیسلام گەورە بوو و هەموو ئەو ماسـییانەی قووت دان کە لە ناو زەریای ئەو هونەر و زانسـتەدا بوون. زۆری نەمابوو پێچەوانەی ئەوە بقەومێ ئەوەش توانەوەی عوسـمانیەکان بوو لە ناو ئیسـلام و عارەبایەتیدا. لێرەدا قسـەیەکم بیر دێتەوە کە بەر لە پەنجا ساڵ خوێندوومەتەوە، قسەکەش هی مامۆستای نەمر مستەفا سادق ڕافعیی بوو لە بارەی ڕۆشـنبیریی عارەبییەوە لە ناو میللەتە موسـوڵمانە ناعارەبەکاندا و دەڵێ ئەو وڵاتەی تەنها عارەب حوکمی بکا عارەبی بۆی دەبێتە کەرەسـەی ڕۆشـنبیری و باوەڕ، لە کاتێکدا، لە مێژووی کۆندا خێڵە جەرمانیەکان شاری ڕۆمایان داگیر کرد کە پایتەختی ئیمپراتۆریای ڕۆمانی بوو، دەسـەڵاتیان گرتە دەست بەڵام نەیانتوانی زمان و فەرهەنگیان بە سەردا بسەپێنن، بەڵکو بە پێچەوانەوە، چونکە زمان و فەرهەنگەکەیان لە چاو ڕۆمانەوە لاواز بوو. قسەیەکی لەو بارەیەوە هەیە و لە زەینمدا ماوە: «لەرزی مێژوو گرتبوونی و لە ناو ڕۆمانیدا کەوتبوون». خۆ ئەگەر هێزی باوەڕی ئیسـلاممان خستە سەر کەلەپووری عارەب و زمانی عارەبی، قسـەی ئەو مامۆسـتا نەمرە دەبێتە سـەرەتایەکی باش بۆ ئەوەی باوەڕ بێنین ئەگەر تەمەنی عوسـمانیەکان درێژتر بوایە تا ئەو دەمەی عارەب دەسـەڵاتی کۆنی خۆیان بە دەست

بهێنـایەتەوە، مێژوو خۆی دووبـارە دەکردەوە. شـــتێکی وەک توانەوەی جەرمانی لە ڕۆمانیدا، لە کاتی لاوازبوونی عارەبدا ڕووی نەدا و شـــتێکی لەو بـابەتە، توانەوەی تورک و فـارس لە عـارەبـدا، لە ســـەردەمی عەباســـیەکاندا ڕووی دا ئەگەرچی بە ســـەریدا زاڵیش ببوون. دووریی سوڵتانی عوسمانی لە وڵاتێ عارەبانەوە جۆرە پارێزگارییەک بوو بۆ ئەوەی نەتوێتەوە و ئەوەش هاشا هەڵناگرێ.

هۆی دووەم ئەوەیە زمان و کەلەپووری نەتەوایەتی عوســـمانییەکان لە بناغە و بنەما و سروشتەوە جیاوازی لەگەڵ کەلەپووری سامیدا بە گشتی و عارەبیدا بە تایبەتی هەبووە چونکە عارەبی زۆر بەهێز بوو و بۆ ترکی دراوسـێی عارەب زەحمەت بوو ڕێڕەوی دووردوودرێژی عارەبی بە ڕاسـتی بگرێ ئەوەش لە بەر ڕوونی عارەبی و شـــیکردنەوە و ڕەوانبێژی قورئان، هەندێ لەو تورکانەی کە لە ناو عارەبدا ژیان، توانەوە و ســـەرچاوەی خۆیــان لەبیر کرد. جیــاوازی کەلەپوور، لە دوو ڕووەوە کــاریگەریی گردەبڕی هەبوو: لێنەگەڕا حوکمکراو لە ناو دەســـەڵاتداردا بتوێتەوە و لێنەگەڕا دەســـەڵاتدار لە ناو حوکمکراودا بتوێتەوە. ئەوەی بە ســـەر جەرمانیدا هات، بە سەر تورکدا نەهات.

بەڵام کەلەپووری ئێرانی کە ســـەرچاوەکەی ئاڤێســـتا و زمانەکەی بوو، پشـــتی چۆڵ بوو و کەس نەبوو بیپارێزێ و بیگرێتە خۆی. وەک گەلێکی بێ پەرژین هەرچی دەهات خۆی پێدا دەکرد. هیچ ســـەیر نییە فارســـی دەســـتی بە ســـەر کەلەپووری هەموو ئێراندا گرتبێ، لە دەســـەڵاتی ئەخمینییەوە تا دەگاتە ئەو دەمەی ئەسـکەندەر بە سـەریاندا زاڵ بوو و دوای ڕووخانی ماد و گەیشـــتنی ئەوان بە دەســـەڵات، کەس نەبوو بۆ خۆی پارێزگاری لە ئاڤێســـتا بکا. ئەوەش ســـەیر نییە پەهلەوی، دوای شـکسـتی سـلوکیەکان بەرانبەر ئەشـکانیەکان کە خاوەنی پەهلەوی و

بەرۆگری ئاڤێستا بوون دەستی بە سەر کەلەپووری ئێراندا گرت و جگە لە ئەشکانیەکان کەس لە ئارادا نەبوو. دوای ئەوەی فارسە ساسانیەکان ئەشکانیەکانیان ڕووخاند، ئەوەش سەیر نییە فارسی دەستی بە سەر کەلەپووری هەموو ئێراندا گرتبێ چونکە کەس نەبوو ململانێی دەسەڵاتیان لەگەڵدا بکا. دوای هاتنی ئیسلام، جارێکی دی هەر لە سەر کەلاوەی ساسانیەکان، کەلەپووری ئێران هەر بە تەشیی فارسی ڕێسرایەوە و هۆیەکەش وەک خۆر ئاشکرایە، ئەوەش ئەوەیە هیچ میللەتێکی ئێرانی جگە لە فارسی و پەهلەوی دەستەخوشکی، خاوەنی ڕۆشنبیری و نووسین نەبوو تا بەرەنگاری فارسی ببێتەوە. پەهلەوی بۆ خۆشی لە سەردەمی بڵاوبوونەوەی ئیسلامدا 400 ساڵ بوو سەر بە فارسی بوو و بە هیچ چەقێکی دەسەڵاتی دەوروبەر پشتئەستوور نەبوو، بەڵکو لە ڕووبەرێکی بەرفرەواندا، کە هەمووی لە ژێر دەسەڵاتی فارسیدا وەک زمانی دووەمی دەسەڵات بێ خاوەن بوو. ڕێی تێ نەدەچوو لە پاشماوەی ئێراندا شان لە شانی فارسی بدا. خوراسانیش کە بێشکەی ڕەسەنی پەهلەوی بوو، ببووە ستانێکی فارسی، و پەهلەویش چ هیوایەکی نەمابوو. ڕەنگە گەلی کورد و لەگەڵیشیدا بلوج کە لە ڕۆژاوای ئێرانەوە چووبوونە ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵات (ئەمە نێزیکایەتی لە کوردییەوە ڕوون دەکاتەوە)، ئەوجا هەندێ کەرت و پارچەی پەرشوبڵاوی زمانی تر لێرە و لەوێ مابوونەوە کە لە تووانەوە لە ناو فارسیدا دەرباز ببوون. سەیریش نییە زۆربەی زۆری مێژوونووسانی عارەب و ناعارەبی سەردەمە جیاوازەکانی ئیسلام هەموو ئێران بە فارسی دابنێن و ناوهێنانی کورد ماوەیەک دوای هاتنی ئیسلام کەوتەوە، ئەوەش ئەو دەمەی کە تەمی فارسی ساسانی لە سەر ناوچە نافارسەکانی دەسەڵاتی ئیمپراتۆری ئێران ڕەوییەوە. ئەوەش سەیر نییە دواتر تورک ببینین بەرەو ئەدەبی

فارسی دایبشکێنن تا ئەو ئاستەی ئەدیبێکی تورک نابینین لە سەردەمی عوســـمانیدا دەســـتی لە ئەدەبی فارســـیدا نەبووبێ یا بە لای کەمەوە ئاگاداری نەبووبێ لە کاتێکدا بە دەگمەن فارس هەبوو بەرەو ئەدەبی تورکی دایشکاندبێ هەرچەندە تەرازووی هێزی عوسمانیەکانیش قورستر بوو، ئەوەش لە بەر ئەوە بوو ئەدەبی نوێی فارســـی ڕەگی قووڵ بوو و تەمەنێکی درێژی نێزیکەی چواردە سەدەی لە پشتەوە بوو ئەوجا تورک پێی ئاشـــنا بوون. هەروەها لە ســـای کەلەپووری ئیســـلامی عارەبیدا پتر گەشـــەی کردبوو و پەرەی ســـەندبوو، ئەوەش بە پێی قســـەی هەندێ لە شـــــارەزا یانی مێژوو کە لێم خوێندوونەتەوە. فارســـــی تازە ئەگەر بە کەلەپووری فارســـــی ناوەنجی بپێورێ، بەو کیژە گوندییە دەچێ چووبێتە پاریس و بە دەستی «کەوافیر» و بادیکیر و مانیکیر ڕازێندرابێتەوە. خۆ ئەگەر هەرچی هێز و جوانی لە فارســـی کۆندا هەیە کۆ بکرێتەوە ناگاتە دوو بەیتی شانامە یا «زمانی غەیب»ی حافزی شیرازی. لەوەدا مەودای بەراوردکاری نییە لە نێوان پەرەســەندنی ســەرەتای فارسی و ئەوەی لەو دوادواییەدا ڕووی دا، لەگەڵ عارەبیدا کە دواتر لە دوای ئیســـلامدا بووە زمانی ئەدەب و زانست. عارەبی لە سەردەمی جاهیلیشدا، لە بواری هێز و جوانیدا دەستەپاچە نەبووە و شاعیر و ئەدیبان هەوڵیان دەدا شانبەشانی ڕەســـــەنایەتی عارەبی هەنگاو بنێن و بەرەو زمانی پاکژی بادیە کە چ وشـــەی عەجەمی تێدا نەبووە، بگەڕێنەوە. قورئانیش کە لە نێوان ئێمە و جاهیلیدا لەلەیە و لێمانەوە نیزیکە، تا نووســــینی ئەم بابەتە لە لوتکەی ڕەوانی و ڕەوانبێژیدایە و هەر واش دەمێنێتەوە.

لەم بۆچوونەوە لە بارەی خەیاڵکردنەوە لە جوانی فارسی تازە و بێگەردیی عارەبی بە کۆن و نوێیەوە، پێش دە ســـاڵ بە کوردی نووســـیومە کە شاعیرەکانمان لە کوردستانی عیراق و ئێراندا، کاتێ بەر لە 160 ساڵ لە

سەر سەکۆی فەرەزدەق و موتەنەبی و ئیبن فارز و سەعدی و حافز و نیزامییەوە دەستیان کرد بە نەزمی کوردی، بازێکیان دا ئەگەر لە ئاستی سفرەوە ئەو بازەیان دابا، نەدەگەیشتنە ئەو جێیەی کە پێی گەیشتن. ئەوەشی کە نابێ لەم بوارەدا لە بیری بکەین کە پێداویستی هێناویەتیە پێش ئەوەیە کە هەرگیز شاعیر و نووسەری عارەب پێویستیان بەوە نەبووە پەنا بۆ هونەری کەشکەشە و نەمنەمەی شیعری فارسی بەرن، لەبەر ئەوەی زمانی خۆیان ئەوەندەی کەرەسە تێدا بووە پەنا بۆ خواستنەوە نەبەن بەڵکو هەموو دەرچوونێک لە پێوانەی هێز و جوانیی لە لایان، لادان بووە لە جوانی و ڕەوانبێژی. لێرەدا جیاوازی لە نێوان دەسەڵاتداری هەژاری عوسمانی و عارەبی بندەستەی دەوڵەمەند لە بواری کەلەپووردا دەردەکەوێ، لەگەڵ جیاوازی هەڵوێستیاندا بەرانبەر کەلەپووری فارسی.

پێم وا نییە پێویست بە درێژەپێدان بکا چونکە ئەوەی گوترا بەشی ئەوە دەکا بمانگەیەنێتە یەقین و هەوڵیش لەگەڵ ئەوانەدا کە نایانەوێ باوەڕ بێنن، دەبێتە کوتانەوەی ئاسنی سارد، بەڵام لە سەرمە شتێ زیاد بکەم تا ئەو بڕوبیانووانە برەوێنمەوە کە ڕەنگە بێنە پێش. دەگوترێ فارسی لە لایەن قەڵەمبەدەستانی کوردەوە بەکار هێندراوە، هەر لەوانەوە کە دەنگیان پێمان گەیشتووە تا ئەو میرزایەی بە دەفتەری دەستیەوە دەگەڕا و نامەی بۆ ئەم و ئەو بە فارسی دەنووسی، تا دەگاتە ئەو دەمەی کە بەتەمەنەکانمان لە بیریانە. ئەوە قسەیەکی ڕاستە و هۆیەکەشی لە یەک ئاڕاستە زیاترە: هۆی یەکەم ئەوەیە کە نەتەوەی کورد هەرگیز نووسینی نەبووە و قوتابخانەشی نەبووە تا فێری نووسینی کوردی بکا و بیریشی لەوە نەکردۆتەوە بە کوردی بنووسی، بەڵکو بە هۆی کڵۆڵییە ئەزەلییەکەیەوە بیری لەوە نەکردۆتەوە نەبوونی نووسینی کوردی

که‌مایه‌تییه‌... من خه‌ڵکانێکم له‌ بیرن به‌ بیر یاندا نه‌ده‌هات به‌ کوردی بنووســـرێ یا بخوێندرێ و له‌وه‌ش زیاتر له‌ ســـه‌ر بڕیاردانی زه‌لیلبوون ده‌رِۆم که‌ به‌ ســـه‌رماندا ســـه‌پاوه‌ و قســـه‌یه‌ک له‌ ســـه‌ر ســـووککردنی زمانه‌که‌ی خۆیاندا ده‌گوازمه‌وه‌ که‌ به‌ فارســـــی ده‌یانگوته‌وه‌ و نه‌فامانی کورد ده‌یانجووه‌وه‌: فارسـی شـه‌کره‌ و عاره‌بی زمانی پێغه‌مبه‌ره‌ و تورکی فه‌زیله‌یه‌ و کوردی ڕه‌زیله‌یه‌ (وشـــه‌که‌ له‌ ڕه‌زیله‌ قورســـــتره‌ به‌ڵام به‌ وشـــه‌یه‌کی ســـــووکتر گۆڕیم) هیچ گومانم نییه‌ که‌ یه‌که‌م که‌س ئه‌و شـــه‌کرانه‌ی شـــکاندووه‌ یه‌کێ بووه‌ له‌و کوردانه‌ی هه‌ســـتی زه‌لیلی و چرووکی گه‌یشتۆته‌ بنه‌بانی هه‌ستی و خه‌ریکه‌ لۆمه‌ی ئه‌و جۆره‌ که‌سانه‌ نه‌که‌م. زانا و دانا، محه‌مه‌د ئیبن ئاده‌م په‌راوێزێکی بۆ نامه‌یه‌کی خۆی له‌ باره‌ی چاره‌ســـه‌ری ئیبن که‌ماله‌وه‌ و له‌ ســـه‌ر شـــیکردنه‌وه‌ی «لا تخشـــون» له‌ یه‌کێ له‌ مانگه‌کانی 1205دا نووســـیوه‌ و ده‌ڵێ: ســـه‌یر له‌وه‌دایه‌ بیســـتوومه‌ له‌ ســـه‌ر دیباجه‌ کوردیه‌که‌ قســـه‌یان پێ گوتووم و به‌وه‌ش مه‌ســـه‌له‌ کوردییه‌که‌ له‌ ســـه‌ریان ده‌ســـه‌پێ که‌ ده‌ڵێ «وه‌ک هێلکه‌یه‌کی له‌ توێکڵی خۆی ده‌رچووبێ». ئه‌وه‌ی وه‌ک شـــایه‌دییه‌ک له‌ ســـه‌ر کاره‌ســـاتی خۆ به‌که‌م زانینی ئه‌وانه‌ گوتووه‌ شـــه‌رمه‌زارییان له‌وه‌دا دیوه‌ به‌ زمانی خۆیان بنووســـــن. به‌ڵام من لایه‌نگری لۆمه‌کردنیان نیم ئه‌وه‌ش به‌ هۆی ئه‌و هه‌ســـته‌ شـاردراوه‌وه‌ که‌ ماوه‌ی بیســـتوســـێ ســـه‌ده‌ هه‌ســـــتیـان به‌ جیـاوازیی خۆیـان کردووه‌ تـا ئه‌و ڕۆژه‌ی ئیبن ئـاده‌م په‌راوێزه‌که‌ی نووســـــیوه‌. جگه‌ له‌وه‌ش، ئه‌وانه‌ی نامه‌یان ده‌نووســـــی و ده‌فته‌ر به‌ ده‌ســـــت بوون، له‌ شــــارێکدا ژماره‌یان له‌ ژماره‌ی په‌نجه‌ی ده‌ست تێپه‌ڕی نه‌ده‌کرد. ئه‌گه‌ر به‌ کوردی بیاننوسیبا یا به‌ زمانی واقواق هیچ نه‌ده‌گۆڕا و که‌س له‌و ســـــه‌رده‌مه‌دا بیری له‌وه‌ نه‌کردۆته‌وه‌ ئاخۆ ئه‌وانه‌ چی ده‌نووســـن و به‌ چ زمانێک ده‌نووســـن. به‌ڵام زانا ئاینییه‌کان

وانەی عارەبییان بە شەرحی کوردی دەگوتەوە و کەمیان هەبوو فارسییان زانیبێ چونکە لە بابەتی ڕۆشـنبیرییانەوە دوور بوو. تەنانەت ئیبن ئادەمی زانا دەنووســـێ و دەڵێ کە خۆی بۆ فێربوونی فارســـی ئامادە کرد (بۆ تەواوکردنی کەرەسـەی ڕۆشنبیری ئەو سـەردەمە) چووە هەندێ شوێنی ئێران و لەوێ نیشــتەجێ بوو تا فێری بوو. دیارە لەو ناوچەیەدا کەســی دەست نەکەوتووە لەو ئاستەدا بێ فێری بکا بۆیە دەربەدەری پێ باشتر بووە. ئیبن ئادەم لەو بوارەدا بێ وێنەیە دەنا خەڵکی تر، ئەوەندەی پێی بزانین، ئەو هەوڵەیان نەداوە.

شاعیرەکانیش، لەوەتەی شیعری کوردی هەیە، بە کوردی نووسیویانە و کەمێکیـان نەبێ کە بە فـارســـی و عـارەبی و تورکی، لێرە و لەوێ نووسـیویانە، ئەگەر هەموویان کۆ بکەینەوە سـەنگێکی ئەوتۆیان بەرانبەر ئەو شیعرانە نابێ کە بە کوردی لە دیوانەکاندا نووسراوون.

ئەوەنـدەی پێی بزانین کۆنترین شـــیعری کوردی هێ بـابە تـاهیری هەمەدانییە کە بە عوریان ناسـراوە. خاوەنی «تاریخ زبان فارسی» لە لە لاپەڕە 38ی بەشــی ســێیەمدا، لە «معجم البلدان»ەوە ئەوە دەگوازێتەوە کە «نەوشیروان بەغدادی» ناوی شاعیرێکی کوردی سەدەی پێنجەمی هیجرییە و بە شـیعرێکەوە ناوی دەرچووە و بە شـەیتانی عیراق ناسـراوە، بەڵام بەرچاوم نەکەوتووە. عەلی حەریری دەدرێتە پاڵ ســـەدەی یانزە و دوای ئەو فەقێی تەیران (1307 ـــــــ 1375 ز) ئەوجا مەلای جەزیری (1408 ـ 1481ی ز) و دوای ئەویش ئەحمەدی خانی (1640 ـ 1706ی ز) و هی دی کە ناویان زۆر بڵاو نییە.

سەرچاوەکان ئەوەش دەگێڕنەوە کە کتێبێک بەر لە هەزار ساڵ، لە سەر دەرهێنانی ئاو بە کوردی هەبووە کە ئیبن وەحشـــیە دایناوە، ئەمەش کۆنترین نووســـراوی کوردییە کە بەر گوێمان بکەوێ. ئەوجا هیچ لە

بارەی پەخشـانەوە نابیسـتین تا سـاڵی 1000ی کۆچی کە عەلی ترماخی کتێبێک بە کوردی لە سـەر زمانی عارەبی دادەنێ. لە پەخشـاندا «عەقیـدەنـامەی کوردی» هەیە کە زیـائەددین مەولانـا خـالیـدی شارەزووری (1193 ــ 1242ی کۆچی، 1779 ــ 1828ز) دایناوە. شیعری بە عارەبی و فارسـی هەیە و هەمووشـی سـۆفیگەرییە و هەندێکیشـی لەو بارەیەوە بە کوردین. «ئیبن ئەلحاج»یش شیعری کوردی لە سەر باوەڕ هەیە و ناوی «مەهدینامە»یە و ساڵی 1176 کۆچی دایناوە.

شـێخ مارفی نۆدی شـیعری ئایینی بە عارەبی نووسـیوە و زۆربەی پێداهەڵدانە. قامووسێکی عارەبی ـ کوردیشی بە شیعری کوردی نووسیوە نـاوی نـاوە «ئەحمەدی» ئەوەش بە نـاوی «ئەحمەد»ی کوڕیەوە کە دواتر لە تەریقەتی قادریدا تاقانەی سـەردەمی خۆی بوو و بە «کاک ئەحمەد» ناوی دەرچوو و لە هەندێ هۆسـەی خەڵکی باشـوور باس دەکرا و دەیانگوت «ثلثه لکاک احمد و اکراده ــــ سـێیەکی بۆ کاک ئەحمەد و کوردەکانی». شێخ مارفیش هاوسەردەمی مەولانا خالید بووە و لە هەردوو سەدەی دوانزە و سیانزەی کۆچیدا ژیاوە.

بەڵام شـیعری کوردی کە بەو دواییانە لە دیواندا بڵاو بوونەوە، لە بواری سۆز و هەست و وەسف و شتی لەو بابەتانە بوو و دوایی شاعیرەکان لە کوردسـتانی عیراقدا و لە سـەردەمی عەبدولڕەحمان پاشـای باباندا کە سـاڵی 1228ی کۆچی کۆچی دوایی کرد خزانە ناو کاروباری دنیاوە. هەر لە سەردەمی ئەودا نالی و سالم و مستەفا بەگی ساحێبقڕان کە نازناوی «کوردی» بوو و کەمێ لە دوای دووەکەی ترەوە بوو دەرکەوتن، ئەوجا حاجی قادری کۆیی و شـێخ ڕەزای تاڵەبانی و زۆری تر پەیدا بوون. ئەوەم پێ سەیرە تا نەزمی کوردی بڵاو نەبووەوە، شاعیرانی وەهای کورد دەرنەکەوتن دیوانیان هەبێ و یەک دوو بەیت یا یەک دوو شـیعر لە

سەرجەمی ناوچەکەدا جێی هیچ ناگرێتەوە و لە هیچ زمانێکدا گۆڕانکاری ناکا. ئەوەش دەلالەتێکی قووڵ لەوە دەکا کە بەڕێوەبەرایەتی دەسەڵاتی شێخ مەحموود لە سلێمانی لە سەرەتای بیستەکاندا، لە یەکەم ڕۆژیەوە بە کوردی دەستی پێ کرد و ڕۆژنامەکەی و تەنانەت نامە تایبەتیەکانی شێخ مەحموود لەو سەردەمەدا و نامەی خەڵکی تریش بە گشتی بە کوردی دەنووسران و سمایل ئاغای شکاکیش کە نازناوی «سمکۆ»ی هەبوو لە ورمێ ــ دواتر ڕەزاییە و دیسان ورمێ، کە جیهادی نەتەوایەتی کرد و دوایی وەک هەمیشە بە کوشتنی کۆتایی هات، ڕۆژنامەکەی، کە بیری خۆی تێدا بڵاو دەکردەوە، بە کوردی بوو.

دیاردەی نەبوونی نووسینی کوردی لە سەردەمانێکدا کە نەتەوەکانی تێدا لەناودەچوون، لە پەیوەندییە فەرهەنگییەکاندا کێشەی بۆ بەجێ هێشتوین و ئێستاش بە دەست ئەو کێشانەوە دەناڵێنین و ئەوەندەش گەورەن مەودای ئەوە نادەن کورد لە داهێنانی کێشەدا ئەویندارى خۆی بکا. زۆر بە لامەوە ناخۆش بووە کە دیومە لە گۆڤارێکی کوردیدا وشەیان لە نووسینمدا لابردووە یا گۆڕیوە چونکە گومانیان کردووە فارسی بووبێ و ئەو ترسەشیان بۆ ئەوە گەڕاندۆتەوە گوتەگوت لە سەر وشەی لەو بابەتەی نووسەری تر هەبووە. من هەر بە سروشتی خۆم لایەنگری ئەوە نیم دەسبەرداری وشەی باو بم چونکە هەموو وشەیەکی بەربڵاو لە سەر زاری خەڵکی کورد لە لایەن منەوە بەخێرهاتن دەکرێ و دوو شت نەبێ هیچیان جیا ناکەمەوە: یەکەمیان ئەوەیە ئاوازەکەی کوردی نەبێ و لە قوڕگدا توند و تیژ بێ. ئەوی تریشیان ئەوەیە لە ئاخاوتنی کوردیدا بتفێندرێتەوە، خۆم لەوەشیان لادەدەم با کوردیش بێ. ئەوەی تەماشای قامووسە عارەبییەکان بکا دەبینێ قامووسی زمانی هەندێ زمانی تری لەخۆ گرتووە و هەندێکیان بە ڕەو کۆچیان کردووە و نەماون. هەر

وشــەیەکی لە ئاڤێســتادا هەبێ کوردیە و بوونی لە ئاڤێســتادا بەڵگەیە بۆ ڕەســەنایەتی ئەو وشــە کوردییە و بە بێ هیچ دەمەتەقێیەک پێی دەچێ، جا لە زمانە ئێرانیەکانی تردا دەرکەوتبێ یا دەرنەکەوتبێ.

بۆ ڕەواندنەوەی گومان و نموونە لە ســـەر ئەوەی کە گوتم، کورد دوو وشەی بۆ «ڕەش» هەیە. بەشێکی کورد «ڕەش» بەکار دێنێ و کەس نازانێ سەرچاوەی چییە و کەنگێ و چۆن پەیدا بووە. بەشێکیشی «سیا» بە کار دێنێ و وشـەی تر لە جێیدا نازانێ. ئەم «سـیا»یە لە «سـیاه»ی فارسـییەوە نێزیکە و ئەوەش سـەیر نییە چونکە لە ئاڤێسـتادا هەیە و لە کوردیدا لە «ڕەش» ڕەسەنترە. ئەوەی جێی داخیشە ماڵی خۆمان لە ناو ماڵاندا بە ســـەر ناکەینەوە... ئەمە دەڵێم چونکە زۆر لەوانەی «ڕەش» بەکار دێنن نازانن ســـیا کوردییە و لە کوردیدا ڕەگی ئەوەندە قووڵە، لە هیچ زمانێکی تردا وا نییە، ئەوەش بە هۆی بوونیەوە لە ئاڤێســتادا و ئەم پەیوەندییەش بۆ کوردبوونی ئەو وشەیە بەسە.

ئەوانەی ســـیا بەکار دێنن، ماڵیان ئاوا بێ دەســـبەرداری نەبوونە و «ســـیایی»شـــیان لێ داتاشـــیوە کە لســـتەی کڕین و فرۆشـــتنی بابەت دەگەیەنێ. فارسەکان بەو واتایە «سیاهە» بەکار دێنن و لەو داتاشینەدا لە کوردی جیا دەبنەوە و با هەر وا بکەن. ئەگەر ئێمە دەســـبەرداری «ســـیایی» بین وشـــەیەکی تر نابینین جێگای پڕ بکاتەوە، چونکە لە «ڕەش» هیچمـان بەو واتـایە دانەتـاشـــیوە و هۆیەکەش ئەوەیە کە وشـــەیەکی تازەیە و دوور نییە پەیوەندی بە «ڕەژوو»وەوە هەبێ چونکە وشـەکە، ناوەکە و واتاکە لە خۆیدا کۆ دەکاتەوە. بەڵام تەمەنی وشـەکەی دی بۆ سەردەمی ئاڤێستا دەگەڕێتەوە کە دووهەزار و شەشسەد ساڵە و چەند سەدەیەک پێشتریش کە سەرەتاکەی نازانین بەڵام لە سێ هەزار ســاڵ پترە. خۆ ئەگەر کوردێک لە ترســی تەڵەی فارســی بتوانێ واز لە

«سیا و سیایی» بێنێ، دەتوانێ سبەی وامان لێ بکا دەسبەرداری لووتمان بین تا جیاوازیمان لەگەڵ فارسـدا زیاتر بێ و ئەوجا سـامانی نوکتەی میللەتان دەوڵەمەندتر دەبێ و «کوردەکە! کوا کەپووت؟»یش دەچێتە سەر «کوردەکە! کوا گوێچکەت؟»... لاحەولەوەلا...

کڕنۆشـبردن لە دەرباری سـوڵتاندا داهێنانێک نییە بە تایبەتی کورد یا غەیرە کورد دایهێنـابێ، بەڵکو یەکێکە لە خەسـڵەتەکانی دەروون و جۆرێکە لە خۆبەسـتنەوە بە مانەوە جا ئەگەر بۆ بەدەسـتهێنانی سـوود و دەسکەوت بێ یا ڕەواندنەوەی مەترسی. لەگەڵ ئەو بەڵگەنەویستە باوەدا کە لە خوێنماندایە لە ناو شـاعیران و نووسـەرانی پاشـاکاندا یەک کورد نابینین و نەمانبیسـتووە هیچ یەکێ لە زانا گەورەکانی کورد بیانووی بۆ بەرژەوەنـدیەکـانی خۆی هێنـابێتەوە. ئەوەش نـاڵێم ئەوە بە هۆی نەفسـبەرزی کوردەوە بووە و میللەتانی تر لە خۆتێهەڵسـووندا وا نەبوون، بەڵکو بە هۆی لووتبەرزی شـایەکانەوە بووە لە داڵـدەنەدانی کورد و هەروەهـا کەمیی ڕۆڵیـان و دووریی مەودای نێوانیـان. ئەگەر ئەدیبێکی کورد یا ناکورد بڵێ کورد خۆی لەوە بە گەورەتر زانیوە لە بەر تەماحی سـوڵتان و شـایەکان نەرم بێ تا دەسـکەوتی لێیان دەسـکەوێ، ئەوە دەگوترێ کە »ڕێوی دەمی بە پەرسیلە نەدەگەیشت دەیگوت ترشە». بەڵام باسی زانایان شتێکی ترە و لە پەرسیلەدا سنووردار ناکرێ چونکە ئەوانەی خۆیان لە شـایەکان شـاردەوە لە ڕووی باوەڕەوە ئەوەیان کرد و بـاپیرە گەورەی بنەماڵەی حەیـدەری و مەلا ئەفەنـدی هەولێر بە هۆی سوور بوونی شا ئیسماعیلی سەفەوییەوە بۆ گۆڕینی مەزەبیان، خۆیان لە ماڵ و حاڵی خۆیان داماڵاند و کوردسـتانی ئێرانیان بەجێ هێشـت و ویژدانی خۆیانیان دەرباز کرد. ئەوەی ئەوان کردیان سـەیر نەبوو چونکە پێمان سەیر نییە مرۆڤی نیەتڕاست لە سەر مەزەبێکی سیاسی وا سوور

بێ کە نە پەرســتراوی تێدا بێ نە بەهەشــت و نە ئاگر. لە ناوەڕاســتی چلەکانی ســەدەی بیســتدا کارەســاتەکە دووبارە دەبێتەوە و لاپەڕەیەکی تری چارەنووســـی کورد بە هەڵواســـینی قازی محەمەد و خەڵکی تر لە خزمەکانی لە گۆڕەپانی «چلچرا ـــــــ چوارچرا ح.ک»ی مەهاباد دادەخرێتەوە و ئەوانیش دەبنە قوربانی خۆ هەڵواســـینیان بە ڕیشـــووی مانەوەی نەتەوایەتییەوە. قازییش نووکی ئایینی بنەماڵەیەکی گەورە بوو لە کوردستانی ئێراندا کە سەرکردایەتی بزووتنەوەی داخوازی مانەوەی دەکرد و لاوانی خوێنگەرم و کوردی خاوەن کەرامەت بەشـداریيان تێدا کرد و بە دەم ددانی مشاری مێژووەوە هەڵوەرین.

باســی مامەحەمەیی لە دەربارەدا، دەرگایەک لە ســەر هەندێ ڕووداوی زمان دەکاتەوە و ڕەنگە زانینی ســەرچاوەی وشــەیەکی بەکارهێندراو لە نێوان دوو نەتەوەی ڕەگەزجیــادا بە زەحمەت بنــاســـریێتەوە. ئەو پێوانەکاریانەی خەڵکی سەر بە وشە پەنای بۆ دەبەن ئەوەیە لە گۆشەی دەســەڵات و ملکەچییەوە بڕوانن چونکە زۆر جار، هەر ئەوەش چاوەڕوان دەکرێ، کە وشــە لە ســەرەوە بەرەو خوار، واتە لە دەســەڵاتەوە بەرەو ژێردەســـتە و لە ســـەرکەوتووەوە بەرەو دۆڕاو دادەبەزێ. لە بواری پەیوەندی نێوان عارەب و فارسدا، سەرکەوتنی چەندین سەدەی دوور و درێژی هەخامەنشی و پارتیەکان و ساسانیەکان بە سەر عیراقدا بۆتە جێی باوەڕی ئەوەی کە وشــەی ئێرانی بۆ عیراقی ســامی گوازراونەتەوە. زانا زمانەوانەکانی ئیسلام زۆربەی ئەو وشە هاوبەشانەیان ژماردوون کە لە نێوان فارســـی و عارەبیدا هەن و بە پێوانە و دەســـتووری عارەبییان لەگەڵدا ناکرێ لە بواری شـــیکردنەوە و خواســـتنەوەدا ئەوەش بە پێی یاســای دابەزین لە ســـەرەوەڕا. کاتێ هۆش لە ســـەردەمی ئێمەدا و لە هەموو بوارەکانی دید و پیوانەکاری تازەبابەتی پێوانە و ئەنجامگیری و

توێژینەوە لە بواری زماندا کرایەوە، دەرکەوت زۆر لەو وشـــانەی کەلە سەر فارسی حسێب دەکران لە بنەڕەتدا بابلی یا ئەکەدی یا ئاشوورین و هەندێکیان سـۆمەرین و مامۆسـتا تاها باقری خوالێخۆشـبوو کتێبێکی لە سـەر ئەو وشـانە نووسـی ـــــ ڕەنگە نەختێ بەرفرەوانی تێدا کردبێ ـ سەرچاوە نافارسیەکانیان و ڕەچەڵەکیانی ئاشکرا کردووە. ئاشکرایە بوونی سـەرچاوەی ئەو وشـــانە لە ئەکەدی و بابلیدا بەڵگەیەکی نوێیە بۆ گواستنەوەی وشە بە ئاڕاستەی سەرەو خوار و جیاوازی تەرازووی هێز لە نێوان فارسـی لاواز لە سـەرەتادا لەگەڵ شـارسـتانەتی ڕەگداکوتاوی عیراقی ئەو سەردەمانەی سامی و سۆمەریدا ئاشکرایە. لە لاپەڕە 204 و 205ی بەشـی یەکەمی کتێبی «تاریخ زبان فارســی»ی ناوبراودا ئەوە دەخوێنینەوە: ئەو کاروبارانەی بە بەڕێوەبەرایەتی دەسـەڵاتی سـەردەمی هەخامەنشـییەوە وابەسـتە بوون، بە ئارامی دەنووسـران و هەندێ بەڵگەنامەی بەڕێوەبەرایەتی ئەو سەردەمە کە دەست کەوتن، بە ئارامی لە سـەر پێست نووسرابوون و هی کۆتاییەکانی سەدەی پێنجەمی پێش زاین بوون، هەروەها لە کۆشـکی شـاهانشـای هەخامەنشـی لە تەختی جەمشـید نێزیکەی سـێی هەزار لەوحە قوڕ دۆزرانەوە کە بە زمانی عیلامی نووسـرابوون، ئەوەش بەوە لێکدەدرێتەوە کە دەسـەڵاتداری هەخامەنشی لە سەرەتاوە و تا ماوەیەکی دوور و درێژ توانایەکی ئەوتۆی نەبووە ژمارەیەکی وا لە نووسـەرانی فارسـی کۆن کۆ بکاتەوە بەڵگەنامە ئیمپراتۆریەکان تۆمار بکەن کە لە ماوەیەکی کورتی سـەرسـوڕهێنەردا پەرەی سـەند، لە بەر ئەوە بە ناچاری پەنایان بۆ نووسـەرانی میللەتانی دی برد کە لەو بوارەدا شارەزاییان هەبوو. تا دوای قادسیەی یەکەم کە زەمـان گۆڕا و بـارودۆخ تێکچوو و کەلەپووری قورئـان هەرچی کەلەپوورێکی کۆن هەبوو و هاتە پێشی ڕایماڵی. دەبینین فارسی شانازی

بەو وشـــانەوە دەکا کە چوونەتە ناو فارســـییەوە و تەنانەت عارەب بەخۆشیان بە دەگمەن بەکاریان دەهێنا و لەم سەردەمەدا و لە وێستگەی بەنزینی فارسـی لافیتە دەخوێنینەوە لێی نووسـراوە: اسـتعمال دخانیات اکیدا ممنوع است.

زمانی کوردیش لەو بوارەدا وەک زمانەکانی ترە و ژمارەیەکی یەکجار زۆر لەو وشـــە عـارەبییـانەی تێکەوتن کە پەیوەنـدییـان بە بـاوەڕ و خواپەرسـتی و زانسـتی ئیسـلام و سـەرجەم ڕۆشـنبیرییەوە هەیە و بەکارهێنـانیـان بۆ کەس کەمـایەتی نییە بۆ ئەوانە نەبێ بەرەنگاری بـاو دەبنەوە. خۆشـبەختانە لە هەندێ ڕووی بەختەوە، فەرهەنگی کوردی لەو دەمەوە کە لە زەردەشـــتی جیا بووەوە و بە هۆی دوورییەوە لە چەقی دەسـەڵات و شـارسـتانەتیەوە و بەر لەوەی ڕاسـتەوخۆ پەیوەندی بە فارسـییەوە هەبێ، لە ئەنجامدا قامووسـی ئەو وشـانەی لە دەسـت دا کە پەیوەنـدییـان بە ئـایینە کۆنەکەیـانەوە هەبوو و ئەگەر وشـــەی وەک athaurva و rathashta و vastyo fshuyas بـدەینە بەر بـای گوێی ڕۆشـنبیری کورد، لە خەونیشـدا نازانێ ئەوانە سێ چینی کۆمەڵگان و لە ئاڤێسـتادا هاتوون و مەبەسـتیش ڕۆحانی و سـەرباز و وەرزێرە و وشـەی «ئەرتەش»ی فارسـی کە سـەربازی دەگەیەنی، سـەرەتاکەی وشـەی دووەمە و سێیەمیش سەرەتای «کشاورز»ی فارسیە کە دەکاتە وەرزێر. بەڵام یەکەمیان، ئاشـکرایە لەوەوە هاتووە کە لە سـەرەتای ئەم باسـەدا باســمان کرد، haurva کە واتای «تەواو - کامیل» دەدا و هەمان «ئیرۆ»ی کوردییە. ئەو وشانە لە ئاڤێستای تازەدا هەن بەڵام «gatha» کە کۆنترین بەشـی ئاڤێسـتایە، بە شـێوەیەکی دی هاتووە و زیاتر جێی ئەوەیە کورد بە زمـانەکەی خۆی ڕازی بێ، چونکە وشـــەی یەکەم «airyama» بە واتای هاوڕێ، هەڤاڵ و هەمان وشـەی «یار»ی کوردی

نوێیە. دووەمیش «awetush ـــــ خڤەئیتوش» بوو بە واتای «ئەندامی دەســـتە» و وەختە هاوتای «خۆیەتی» بێ بە هەمان واتا و دوومیش verezeno ڤەرەزەنو بە واتای «وەرزێر»ی کوردی بە دەنگ و واتاوە. وشــەی gatha خۆی لە بنەڕەتدا دوعا و نزا دەگەیەنێ و لە شــێوەزاری عەشـــــرەتی دزەیی دەوروبەری مەخمووردا بۆتە «گــاس» بە واتــای بانگکردن و «ث» لە کوردیدا بزر بووە و وەرگەڕا و ئەگەر کورد gatha بخوێنێتەوە دەیکاتە «گاسا». ئەوەندەی من بزانم دەنگی «ث» لە وڵاتی کورددا تەنها لە ناوچەی هەوراماندا ماوەتەوە. لە بارەی ئەم وشـــانەوە بگەڕێوە بۆ «مزدیســنا و ادب پارســی ل 178، 179» بەڵام دەرهێنانی شێوەکانیان سەرنجی خۆمن.

ئەوە هەنــدێ بوو لە لایەن و پەراوێزی پەیوەنــدی نێوان کوردی و ناکوردی زمانە ئێرانیەکان بە فارســـییەوە، لەگەڵ کەمێ لە پەیوەندییە جەوهەرییەکانی نێوانیان و ئەگەر لێکۆڵەرەوەیەک بە قووڵیی و فرەوانی ورد بێتەوە ســەرنج و هەواڵ و وانەی ســەیر و ســەمەرەی زۆر دەســت دەکەون و هەموویــان گومــان دەڕەوێننەوە و خەیــاڵ ئاشـــکرا دەکەن: کوشندەترین شت لە مێژووی کورددا ئەوەیە دەربازبوونی زمانەکەی لە چنگی فارســـی بە نرخی چارەنووس ئەنجام درا کە 25 یا 26 ســـەدە درێژەی کێشـــا. ئەمڕۆش کوشـــندەترین شـــتی زمانەکەی ئەوەیە بێتــاوانیەکەی لە تۆمەت بە پــاککردنەوەیەک بێ کە لە ڕاســـتیــدا کەوڵکردنێتی و بەوەش کورد بە هەوەسی خۆی تەرمی زمانەکەی خۆی دەداتە فارســـی و لەوە خاترجەمی دەکا کە بە درێژایی مێژوو نەیتوانیوە کوردی سەربڕێ.

دوای ئەوەی هەندێ مەسـەلەی ئاڤێستا و زمانی فارسی باس کران، قسەکردن لە بارەی پەهلەوییەوە تویێشەبەرەی کەممەسـرەفتر دەبێ چونکە لە تویێی قسەکانماندا باس و ئاماژە بۆ پەهلەوی هەبوون.

ئەوەی لە بارەی ئەو زمانەوە نەگۆڕە، ناوەکەیەتی کە لە سەرچاوەی کۆنترەوە هاتووە و لە نووسینی فارسی کۆندا بە شێوەی «پرتو ـ پەرتەوە» بە ناوچەی خوراسانی ئەمرۆ گوتراوە، کە کەوتۆتە باشووری خۆرهەڵاتی وڵاتی فارسەوە و ئەوەش ئەو خاکەیە کە حکوومەتی ئەشکانی لە ناوەڕاستی سەدەی سێیەمی پێش زاین تێیدا وەک زلهێزێک ڕسکا و سلوکیەکانی تێکشکاند. ئاشکرایە دوای ئەوەی دەسەڵات کەوتە دەست ئەشکانیەکانەوە (ناوەکە بۆ ئەشک یا ئەرشاک دەگەڕێتەوە کە بە سەر سلوکیەکاندا سەرکەوت) 250 پ ز زمانە پەهلەوییەکەیان بەهێز بوو (وشەکە لە پەرثەوەوە گۆڕاوە) زمانەکە لە هەمان کاتدا بووە زمانی دنیا و دین چونکە ئەوەی دەسەڵاتی دنیایی هەبووبێ لەو سەردەمانەدا دەسەڵاتی دینیشیان دەدایە پاڵ خۆیان. ئەوەی بەڵگە نەویستە ئەوەیە پەهلەوی بە چەندین سەدەی دوورودرێژ بەر لە دەسەڵاتی ئەشکانیەکان شانبەشانی ئاڤێستا و فارسی کۆن بوونێکی تۆمارکراوی هەبوو، تا دەگەیشتە سەرچاوەکەی لە خێڵە هندوئەورووپیەکان کە وەک هەموو گەلە ئاریەکان و ئەورووپیەکان لە یەک ئاستدا بوون چونکە گەلێک نەبوو لە یەکەم و دووەم دابڕاندا لە یەکێ لە زمانە کۆنەکانی ئەو گەلانەوە گەشەی کردبێ. لێکچوونی شێوازی تۆمارکراوی پەهلەوی و پارسی و هەخامەنشی لە لێکچوونی نێوان پارسی هەخامەنشی و فارسی نوێ زیاترە و ئەگەر فارسی بگەڕایەتەوە دەستی دەسەڵات و

میراتی کەلەپووری ئێرانی یەکجـار زۆر زەحمەت دەبوو ئەو پردانە دروسـت بکا و لە گرێدانی پەیوەندی نێزیکایەتی نێوان فارسـی کۆن و نویٚ بەردەوام بیٚ چونکە ئەگەر فارسـی بە بیٚ حکومەت و تۆمارکردن بمابایەتەوە دەبووە چەند شـێوەزارێکی لێکدابڕاوی جیاواز و جیاوازییان هەندەی جیاوازی ئاشـکرای نێوان کوردی سـەردەم و ئاڤێسـتا، بگرە زیاتریش دەبوو: ئەوەش لەبەر ئەوەی فارسـی بنەچەیەکی تۆمارکراوی کۆنینەی نییە تا لەگەڵ پاشماوەی ئاڤێستادا بە یەک بپێورێن و چوارسەد وشە لە کویٚ و 83000 وشە لە کویٚ؟ پەیوەندی کۆنی ئەم شێوازانە لە کویٚ و هی تازەیان لە کویٚ؟ کوا پەیوەندی نێوان ئەم وشـە کۆنانەی خوارەوە لەگەڵ وشەی نوێدا:

شێوازی کۆن	شێوازی نویٚ	واتایان بەکوردی
ئیدی idiy	برەو	برۆ
ئەداتوڤ adatuv	برەوەد	با بڕوات
مەنیاهەئی	بیەندیشی	بیر بکەوە
ئاهەم	بودەم	بووم
پەتی پیە خوڤا	خودرا نیگەهدار	ئاگاداری خۆت بە

بۆ ئەوە تەماشای لاپەڕە 234 و 235ی تاریخ زبان فارسی ناوبراو بکە.

ئەگەر بشـــێ ئەو وشـــانە بۆ فارســـی کۆن بگێڕینەوە، دەشـــێ بۆ هەر شـێوازێکی دی بیانگێڕینەوە هەخامەنشی نەبێ کە لەو سـەردەمەدا بووە. لە ڕاستیدا، بە پێی بۆچوونی زۆربەی نووسـەرە ئیسلامیەکان، فارسـی و پەهلەوی تێکەڵاوی یەکتر بوونە و هەندێ لەو نووســـەرانە یەکســـانی کردوون و هی تریان فارســـییان دابەش کردووە و پێیان وایە پەهلەوی بەشێکێتی و هی تریشیان بە لایەکی تردا چوونە کە ئێرە جێی باسکردنی نییە و کەمێکی زۆر کەمیشـــیـان بە دوو زمـانی جیـاوازیـان دانـاون. پەهلەوی، خەتێکی تـایبەتی بۆ نووســـین لە ئـارامی داتـاشـــی. هەخـامەنشـــیەکـان خەتی بزمـارییـان هەبوو بەڵام لە بەر زەحمەتی بەکارهێنانی ئەو خەتە، ئەوانیش پەنایان بۆ ئارامی برد. ئەوەی تا ئێســتا لە بەڵگەنامەی پەهلەوی سـەردەمی ئەشـکانیەکان دەسـت کەوتووە، زۆر کەمە و هەرە کۆنەکانیان دوو «گرێبەند ـــــ قەواڵە»ی ئاڵوویرن و لە هەورامان دەسـت کەوتوون (هەورامان ناوچەیەکی کوردنشـینە کەوتۆتە هەردوو بەری ســنووری نێوان وڵاتی فارس و عیراقەوە و بە تەنیشــت هەڵەبجەوەیە، لە پارێزگای ســـلێمانی) مێژووی ئەو دوو گرێبەندە بۆ یەکەم سـەدەی پ ز دەگەڕێتەوە و کۆنەکەیان هی ساڵی (88ی پ ز)ە و تازەکەشـیان ڕێی تێ دەچێ سـاڵی (12 ی)پ ز یا (88ی)ز نووسـرابێ (تەماشای ل 251 و 252ی کتێبی تاریخ زبان فارسی بکە). یەکەمیان لە بنەڕەتدا بە یۆنانی نووســراوە و وشـــەی پەهلەوی لە پشـــتەکەی هەن، دووەمیشـــیان هەمووی پەهلەوییە و ئەوەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی زمانی سلوکی لەو سـەردەمەدا بەکار نەهێندراوە. بەڵام ساسانیەکان ماوەیەکی دوور و درێژ لە ســـەر بەکارهێنانی زمان و خەتی پەهلەوی مانەوە و شـــوێنەواری زۆرمان لەوانەوە پێ گەیشـــتوون. کەچی خەتی پەهلەوی داتاشـــراو لە ئارامی بە جۆرێ گۆڕدرا هەندێ لە زەحمەتییەکانی کە لە

خوێندنەوەدا هەبوون لاکەوتن و ئەو شێوە گۆڕاوە لای ساسانیەکان بووە خەتی بەکارهێندراو. پەهلەوی بەخۆی، بە پێی بۆچوونی زانا ئێرانیەکان بووە دوو بەشەوە: یەکەمیان ئەو پەهلەوییە بوو کە لە ناوچەکەی خۆیدا، کە کەوتبووە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە، بەکار دەهێندرا. دووەمیان ئەو پەهلەوییە بوو کە وڵاتی پارس، لە باکووری ڕۆژاوای ئێران بە تەنیشت ئەو فارسییەوە بوون کە زمانی ئاخاوتنی ئەو وڵاتە بوو، بەکار دەهێندرا. ئەم پەهلەوییە بە «پارسیک» ناوی دەرچووبوو تا لە پەهلەوی یەکەم و زمانی فارسی کە سەرچاوەکەی هەخامەنشی بوو و پەرشوبڵاو ببۆوە و بە فارسی نوێ دەناسرێ جیا بکرێتەوە. جیاوازی نێوان پەهلەوی (ناویان نا پەهلەوانیک) و «پارسیک» زۆر کەمە بەڵام هەیە. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو جیاوازییە پەنامان بۆ ئەم ڕستانەی خوارەوە برد کە هی پارسیک و پەهلەوانین و لە شوێنەوارێکی ئەردەشێر بابکانەوە (دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانی 226ی پ ز) گوازراونەتەوە.

1. پتکرا این مزدیسن بغ ارتخشتر
1. پتکر ام مزدیسن بغ ارتخشتر
2. شاهان شاه ایران کی چهر
2. شاهین شاه اریان کی چهر
3. هیچ یزدان پس بغ پاپک شاه
3. هیچ پزتان بوهر بغ پاپک شاه

یەکەم شـــێوازی هەر ڕســـتەیەک پارســـیکە و دووەمیش پەهلەوانیکە. واتاشـیان: ئەمە پەیکەری شـایە، مەزدیەسـنا، ئەردەشـیر، شـاهەنشـای ئێران... هتد. ڕســتەکانیشــمان لە ل 255ی کتێبی تاریخ زبان فارســی، بەشی یەکەمەوە گواستۆتەوە.

دوای گرێبەندەکانی هەورامان نووســین و بەڵگەنامەی زۆرمان دەســت کەوتوون، لەوانە، کتێبی کارنامەی ئەردەشێر بابکانە و «ئەرداڤیرافنامە» و زەند ئاڤێســـتا و کتێبی ئایینی تری زەردەشـــتی و مانەوی لەگەڵ شـوێنەواری ئەدەبی دەرەوەی بازنەی ئایین، وەک دەسـەڵات و مێژووی تێکەڵی داستان و شتی تر...

ڕەنگە کەڵکی هەبێ لێرەدا ئەوە بڵێین کە «زەندئاڤێســـتا» تەفســـیری پەهلەوی ســەردەمی ســاســانیەکانە و بۆ ئاڤێســتا کراوە و «شــەرحی ئاڤێســتا» دەگەیەنێ و لێکدانەوەکەش لە «zanti زەنتی» وەرگیراوە کە ڕەگەکەی «zan زەن»ی ئاڤێســـتاییە و «dan دەن»ی پارســـی کۆن بەرانبەریێتی کە واتای زانست و زانیاری دەدا و هەردوو وشەی «زەن و دەن» بە شـــێوازی خۆیان دابەزیون و لە کوردیدا بوونەتە «زانین و زان» کە لە ئاڤێســتاوە گوازراونەتەوە بە نیشـانەی جیاکەرەوەی «د»ی سەرەتایەوە هاتووە. ڕەگیش لە هەردووکیاندا «زان و دان»ە و ئاشکرایە پەهلەوی بە هێشــتنەوەی «ز» لە «زەند»دا هاوبەشــی کوردییە. یەکێ لە خەسڵەتە هاوبەشەکانی پەهلەوی و کوردی ئەوەیە کرداری ڕابردە لە پەهلەوی و شێوەزاری باکووری کوردیدا بە پێشخستنی جێناوی بکەر بە سەر کرداردا و ئینگلیزیش لە هەموو کردارەکاندا وا دەکا. ئەوجا کوردی و پەهلەوی جێنـاوی بکەر لە هەموو کردارێکی ڕابردە و داهـاتوودا دوا دەخەن و هەموو زاراوە کوردییە ناســراوەکان لەوەدا وەک یەکن. وا باوە کە شـــێوازی هەورامی کوردی لە پەهلەوی دەچێ و بۆم هەڵنەکەوتووە

لەو لایەنە ورد ببمەوە و ڕای گردەبڕی لە ســـەر دەربڕم بەڵام ئەو دوو بەرانبەرەی ســەرەوە لەوەدا بێ بەڵگە نین کە ســەر بە هەورامین چونکە ئاخاوتنی ڕۆژانەی ئاســـایی خەڵک تۆمار دەکەن کە چ خەســـڵەتێکی ڕەسمییان نییە تا ئەو گومانە بکرێ کە بە زمانی بێگانە بۆیان نووسرابێ. ئەوەی ئەم بۆچوونەم پتر پشـتئەسـتوور دەکا قسـەیەکی شـەمسـەددین محەمەد کوڕی قەیس ئەلڕازییە کە لە کتێبی «المعجم في معایير اشعار العجم»دا نووســـیویەتی و وەرگێڕانەکەی دەبێتە: خەڵکی عیراقم دیت ســـەرگەرمی داڕشـــتنی ئاوازی ئەدەبیاتی فەهلەوی بوون و تەنانەت بە ئاوازێکی ناخۆش گوتەی عارەب و غەزەلی دری «فارســـی» دڵ و دەروونی دەهەژاندن، وەک:

لحن اورامن و بيت پهلوی
زەخمەء رود و سماعی خسروی

بۆ ئەمە، سەرنجی ل 249ی کتێبی تاریخ زبان فارسی بدەن، دەقەکەشم بەرچاو نەکەوتووە تا بزانم بە عارەبییە یا لە قامووســەوە، لە ناعارەبییەوە گوازراوەتەوە بۆ کتێبی «تاریخ زبان فارسـی» وەک لە فارسـیدا باوە، بێ ئەوەی لە عارەبییەوە وەربگێڕدرێ.

نیوەی یەکەمی بەیتەکە کە واتای «ئاوازی هەورامی و بەیتی پەهلەوی» دەدا، پێداهەڵدانی تێدایە بۆ ئاوازی هەورامی و ئاسان نییە ئاوازی گۆرانی لە وشـــەکانی جیا بکرێتەوە و ئەگەر پەهلەوی لەوە زیاتر بڵاو بووبێتەوە لە هەورامـان گیری خواردبێ ئەوە ڕێگر نییە لە بەردەم ئەوەی زمـانی هەورامـان پەهلەوی بووبێ و ئـاوازەکە ســـەرچـاوەی هەورامـانییە و

زمانەکەش زمانی گشتیی خەڵکی وڵاتە و ئاوازیش تایبەتمەندیی ناوچەکەیە، وەک بڵێی: فڵانە کەس شیعرێکی عارەبی بە ئاوازی شامی یا قاهیری یا بەغدایی گوتووە. ئەوجا هەورامان ناوچەیەکی بەرین نییە و بە دەسەڵاتداریی ناوی دەرنەچووە تا ئاوازی ئەوەندە بەناوبانگ بێ زمانی تر سواری سەری بێ. لە هەموو حاڵێکدا، ئەو سەرسوڕمانە دەمێنێ کە ئاوازی هەورامانی بڵاو بێتەوە و بەناوبانگ بێ تا شیعری زمانێکی تر تەواو داگیر بکا. لەم ڕۆژگارەی ئێستادا ئاوازی تایبەت بە خۆی هەیە و وەها ناوی پێوە دەرچووە هیچ جێیەکی تری ئەم جیهانە تایبەتمە ندی وای لە ئاوازدا نییە. ئێستا مەودای ئەوە نییە باسی تایبەتمەندیەکانی ئەو ئاوازە بکەین کە لەرەیەکی تێدایە هیچ قوڕگێکی تر، ئەگەر لەگەڵیدا ڕانەهاتبێ پێی ناوەستێ تا دەگەینە ئەوەی بپرسین ئاخۆ ڕێی تێ دەچێ لەرە لە ئاوازی فارسی سەردەمدا کە تایبەتمەندیی خۆی هەیە، لە ئاوازی هەورامان وەریانگرتبێ؟ لە کوردستاندا، بە هەموو بەشەکانیەوە لە شێوەی ئەو ئاوازە نییە! زەرەری نییە ئەگەر بڵێم بەشێک لەو شێوە تایبەتییەی هەورامان لە دەنگی لێهاتوانی ئاوازی عیراقدا بە بچڕاوی دەردەکەوێ بە تایبەتی لە دەنگی نەجمەددین شێخلی و بە شێوەیەکی کەمتر محەمەد گوبانچی و لە هەندێکی تریشەوە بە شێوەیەکی خنکاو و کەرخ و گڕ و ماندووبوون دەردەکەوێ کە توانای دەرهێنانی کەمتریان هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا بابەتەکە بۆ لێکۆڵینەوەی فرەوانتر بە کراوەیی دەمێنێتەوە تا بە ئەنجامێکی گردەبڕ بگەین. ئەنجامی وردبوونەوەش هەرچییەک بێ گەرد ناخاتە سەر هەورامان و لە شتێکدا لۆمەی ناکرێ کە لە مێژوودا، بە شێوەیەک لە شێوەکان ڕووی داوە و کوردستانی لە پشتە و زمانی کوردی بە پاکژی و پتەوی و سەربەخۆیی لێی دەرهاتووە، جگە لەوەی کە پەهلەوی فارسی نییە و سەرجەمی باسەکەش

شارستانەتییە لەگەڵ هەندێ تیشکدانەوەدا و چ پێویست بە دڵەڕاوکێ ناکا.

لە پەنا و پەسێوی خوێندنەوەمدا بۆ پەهلەوی بینیومە، وەک خەڵکی تریش دیویانە، وشەی زۆر هەن، هاوشێوەیان لە کوردی سەردەمیشیدا هەیە و نەمزانیوە لە فارسیدا هەبێ، یا شێوەیان لە کوردیدا لەو شێوانە نێزیکترە کە لە فارسیدا هەیە. دیاردەیەکی تری هاوشێوەم زانی کە لە هەندێ شێوەزاری کوردیدا لە کوردستانی عیراق کردارەکان لە سەر شێوەی پەهلەوی دەگۆڕێن بە تایبەتی ئەوانەی دەنگی «د» بە دوایاندا دێ، ئەو شێوەزارانە دەیکەنە «ت» و لە پەهلەویشدا وایە. ئەو شێوەزارانە لە بری «کردن و مردن» دەڵێن «کرتن، مرتن». بێ گومان وردبوونەوە هەندێ ڕووی تری لەو بابەتە لە نێوان شێوەزارە کوردییەکان، یا هەندێکیاندا لەگەڵ پەهلەویدا دەردەخا، ئەوەش بە هۆی گەڕانەوەیان بۆ یەک سەرچاوەی ئێرانی و نێزیکایەتیشیان لە یەکترەوە، شتێکی تریش هەیە کوردی و پەهلەوی کۆ دەکاتەوە و لەو دووەدا نەبێ ئەوە نییە:

ئەو دراوە هاوبەشەی نێوانیان، ئاڤێستایە کە یا کوردیە و لە خاکی پەهلەویدا، لە خوراسان دەرکەوتووە یا پەهلەوییەکی کۆنە و بە زمانی کوردی قسەیان پێ کردووە و پەیوەندی نێوانی لەگەڵ کوردیدا لەو دەقە ئاینیانەدا بەردەوام بووە کە کورد باوەڕی پێیان هەبووە. ئەمە ڕاستییەکی گەورەیە و کەس ئاوڕی لێ ناداتەوە چونکە ئەو دەنگە زۆر کزە کە هەق وایە بەرز بێتەوە. نە پەهلەوی قسەکەرێک بە ناویەوە هەیە لە خاکی خوراسانەوە دەنگ هەڵبڕێ و نە کورد کەس گوێ لە دەنگی دەگرێ ئەگەر دەنگێکی لێوە بێ کە تا ئێستا شتی وا نەبووە.

کوردی بە زندوویی ماوەتەوە بەڵام پەهلەوی شـوێنەواری سـەربەخۆی نەماوە لە فارسـی جیا بێ و بە هۆی گواسـتنەوەی دەسـەڵاتەوە بۆ فارسـەکان، هەموو ئەو زمانانەی نووسـینیان هەبووبێ لە سـەردەمی ساسانیەکاندا بوونە بەشێک لە کەلەپووری فارسی و خوراسانیش، بە خۆی و کەلەپووریەوە لە ماوەی چوارسەد ساڵدا کەوتە بەر دەستیان و تا هاتنی ئیسـلام هەموو ئەو زمانانەی تێدا توانەوە. توانای ئەوە نییە مەزەندە لێ بدرێ ئاخۆ بە دووری و نێزیکی لەگەڵ کوردیدا چی ڕووی دەدا چونکە جگە لە شـێوەیەکی تۆمارکراوی پەهلەوی کە ماوەی چەند سەدەیەک وەک زمانی دەوڵەتی و فەرهەنگی لە سەردەمی ئەشکانیدا و دوایی لە ماوەیەکی دەسـەڵاتی ساسـانیدا برەوی هەبوو و دواتر، چەند سەدەیەکی دوای هاتنی ئیسلام شانبەشانی فارسی بوو و لە کاروباری ڕۆژانە و ڕێوڕەسمی ئاینیی زەردەشتیدا بەکار دەهێندرا و ئەوجا، هەزار ساڵێک دەبێ، لە هەندێ شوێنی بەرتەسکدا نەبێ کە هەناسەی تێدا دەدا، لاپەڕەکەی داخرا، پێوانەی ترمان بۆ ئەو بەراوردکارییە لە بەر دەستدا نییە.

پەهلەوی بە زمانی سـەردەمی ناوەڕاسـت دادەنرێ، نەخێر لە دوای هێرشی ئەسکەندەرەوە، بە تاکە زمانی سەردەمی ناوەڕاست دادەنرێ تا ماوەیەکی زۆر دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی ساڵی 331 پ ز و هەتا دوای سـاڵی 226 ی ز. جگە لە زمانی ئاڤێسـتا بە پلەی یەکەم و فارسـی کۆن (ئەخمینی) بە پلەی دووەم، زمانی ترمان نییە نوێنەرایەتی زمانە ئێرانیەکانی سـەردەمی کۆن بکا چونکە هەر ئەو دووە بە تەنها خۆیان شـوێنەواری نووسـراوی سـەردەمی سـلوکییان هەیە. ئەگەر خوازیاری وردەکاری سیمای مێژوو نەبووینایە هەر بە ئاڤێستا وەک تاکە نوێنەری زمـانە ئێرانییەکـان وازمـان دەهێنـا چونکە کۆنترین و

دەوڵەمەندترین دەقە، کە خاوەنی 83000 وشەیە و لەگەڵ فارسی کۆندا، بە خۆی و چوارسەد وشەوە بەراورد ناکرێ.

دەبێ وێنەیەکی نووسراوی زمانی ئێرانمان هەبێ و بیکەینە پێوەر بۆ ئەو ڕۆڵەی دیویەتی چونکە کوردی و زۆر زمانی تری ئێرانی نە نووسینی کۆنیان هەیە نە ناوەنجی و هەمووشیان لە سەر لستی زمانە نوێیەکان دانراوون ئەگەرچی ئەوەش زانراوە کە هەموویان بەر لەوەی گەلانی هند و ئێرانی ببنە دوو بەشەوە، هەبوونە. ئەمە شانبەشانی ئەوانە دەڵێم کە بۆیان نەسەلماوە ئاڤێستا بە زمانی قەومە میدیەکەی زەردەشت بووە و ئەگەر وا دانێین زمانی ئاڤێستا میدی بووە کوردی دەچێتە خانەی زمانە کۆنە ئێرانیەکانەوە. ئەم قسەیە پێچەوانەی ئەوە نییە ئاڤێستا بە پیتێک نەنووسراوە تایبەت بووبێ بە میدیەکان و ئەوەش سەلماندنی ناوێ. ئەو سێ ڕۆڵە لە داهێنانی زانایانی سەردەمن.

بە پێی ئەو پێوانەکارییە پەهلەوی سروشتی ناوڕاستی دەسەڵاتی ئەشکانیەکان و ساسانیەکان و تا هێرشی ئیسلامی تێدایە و خەسڵەتی نوێی دوای ئیسلامیشی تێدایە تا ئەو سەردەمانەی کە چی دی بەکار نەدەهێندرا و بووە زمانێکی کۆنینە و لە هەندێ ڕێوڕەسمی ئایینی زەردەشتیدا، لە هەرکوێ بوایەن دەگوترا و ئێستاش لە یەزد و کرمان، لە ئێران و هەندێ شوێنی هند کە گرنگترینیان «بۆمبای»ە مەکۆیان هەیە و ئەوانە نەوەی پارسەکانن کە دوای هاتنی ئیسلام کۆچیان کرد و بەسەرهاتیان بە شیعر و بە پەخشان پارێزراوە.

بە پێویستی نازانین لە سەر بەکارهێنانی پەهلەوی لە سەردەمی ساسانیدا فرەوانتر بدوێین لە دەقی مانەوی نەبێ، وازمان لێ هێنا. پێشتر ئاماژە بە زمانی هوزاوارش کرا کە بە بەربەرینی لە پەهلەویدا و تا ئەندازەیەکیش لە فارسی ناوڕاستدا و لەوەش کەمتر لە «غدیە»دا بەکار دەهێندرا.

غدیە، کە لە ئاڤێســتادا بە ســوغدە ناوی هاتووە و لەو وشــە ئارامیانە پێکهاتووە کە بە هۆی پێداویســتی ڕوونکردنەوەوە چوونەتە ناو نووســینی پەهلەوییەوە و نیشــانەی شــیکردنەوەی پەهلەوی لە کۆتایی وشــە ئارامیەکان پارێزراو بووە وەک ئەوەی نیشــانەی ســەرچاوەی پەهلەوی «تن» بخەنە سەر وشەی «دەنووسن» و بە «دەنووسنتن» تۆماریان دەکرد و خوێنەری ئەو ســەردەمە بە «نویشــتن» واتە نووســین دەیانخوێندەوە و بەو شێوەیە، بەڵام پێویست بە درێژەپێدان ناکا. هەندێ لە هۆیەکان بۆ ئەوە دەگەڕێنەوە کە نووسینی پەهلەوی بە خەتی ئارامی دەنووسرا نەختێ زەحمەت بوو و شێوەی وشە پەهلەوییەکان لە یەکەوە نێزیک دەبوون و ئەگەر بە پەهلەوی بنووســرابا، دەبوو هاوشــێوە ئارامییەکەی بنووسن و هەموو جارێ نیشانەی چاوگی پەهلەوی بخەنە کۆتاییەکەی و بە پەهلەوی دەســکاریکراو بیخوێننەوە. بەڵام چۆن زاندرا وشەی ئارامی بە پەهلەوی دەنووسران، بە زۆر بەڵگە ئەوە سەلمێندراوە، لە هەموان بەهێزتر کتێبێکی زمانەوانی بە ناوی «فرهنگ پهلوانیک ـ قامووســی پەهلەوی»ی ســەردەمی ناوەنجی ماوەتەوە هەموو ئەو وشــە ئارامییانەی تێدان کە لە بری پەهلەوی بەکار هێندراوون. جگە لەوەی بڵێین ئەو شێوازە ئاڵۆزە هەندێ جار دەبووە هۆی گۆڕینی گوتنی وشەی پەهلەوی کە بەر گەمەی «هوزوارش» کەوتبوون، پێویست ناکا زیاتری لە سەر بڕۆین. ناشزانم ئەم شێوازە چۆن بە هوزوارش ناو نرا.

ئەوەندەی پەیوەندی بە ڕێڕەوی کوردییەوە هەبێ، ئەوە هەموو قســەکان بوو لە ســەر پەهلەوی، هەردووکیان دوو داون لە یەک تیرێژی زمانە ئێرانییەکان و بە تەنیشــت یەکەوەن و جیاوازی چارەنووســیان ئەوەیە پەهلەوی گەشــەی کرد و لە کۆتاییدا وەســتا، کوردیش وەســتا و دوایی گەشــەی کرد. ئەگەر بســەلمێندرێ لقێکی کوردی پەیوەندییەکی لە

ئاسایی توندتری بە پەهلەوییەوە هەیە ئەوە بۆ تاموچێژی مێژوویی بوو و باشتریشە ببێتە موژدە بۆ گومانی خەڵکی کە چەندین سەدەیە زەوت کراوە و هەمووشی قسەی ڕێتێچوونە و نەسەلمێندراوە و پێم وا نییە بە یەک ڕێگاش بسەلمێندرێ، ئەوەش ئەوەیە کە قسەی هەورامی وای بۆ هەڵکەوێ خەسڵەتی کۆنی تێدا بژێ ئەوجا جۆرە گومانێکی گشتی دێتە ئاراوە کە لە سەر زاری ئاریەکان بە گشتی سەرنج دراوە و بەشی پەهلەوی بە ناچاری لە بەشی فارسی زیاتر دەبێ چونکە پەهلەوی زمانی ناوەڕاستە و ئەوەندە دوور نەبووە لێکچوون ڕوو نەدا وەک چۆن هەخامەنشیەکان کە تەنانەت بە فارسی نوێی کیژی خۆشی نەدەچوو. پاشەڕۆژ بە شێوەیەک لە شێوەکان گومانمان بۆ دەکاتە یەقین. بەڵام بەڵگەیەکی مێژووییمان بە دەستەوەیە و هەندێ ڕووناکایی دەخاتە سەر ڕێڕەوی شێوەزاری هەورامی و خەسڵەتی پتەویی دەردەخا. ئەو بەڵگەیە کتێبی «نور الانوار»ە کە عەبدولسەمەدی توداری ساڵی 1099ی کۆچی لە سەر ڕەچەڵەکی ساداتی کوردی ناوچەی هەورامان و دەوروبەری نووسیویەتی و لە ناوەڕۆکەکەیدا دوو شت بۆ ئێمە گرنگە کە پەیوەندییان بە بابەتەکەوە هەیە و یەکەمیان شێوەی کڕین و فرۆشتنە لە گوند و گەڕەکی ئەو ناوچەیە و دوای بیسمیللا و پێشەکی و سەڵاوات، بە عارەبییەکی هاکەزایی دەڵێ: ئەوجا میرزا عەبدولکەریم کوڕی میر خالید کوڕی ئەحمەد بابانی بە کەیفی خۆی موڵکەکانی کە کەوتبوونە «پشت ڕێ» و «کورەوز» مەبەستم هەمەدان و قشڵەکانێتی و «اسفرنگین» و پارچەی «بن» و «گاوران» و «نینە» و «گوڵان» و قشڵەکانیان «نیزل» و «گلیە» و «بیدرە» و «چوین» بەرانبەر دووسەد و یەک مسقال زێڕ بە شێخ زەکەریا کوڕی شێخ عەبدولڕەحمان... هتد. ئەم کڕین و فرۆشتنە، چێشتانی ڕۆژێ پێنجشەممەی پێنجی ڕەبیعی یەکەم،

ساڵی شەشسەد و حەفتاوپێنجی کۆچی پێغەمبەری گەورە دروودی لێ بێ، مۆر کرا.

نووسەری گرێبەندەکە قازی ئەسعەدی خەڵکی «بایگەڵان» بووە و عارەبیەکەی تێکەڵێکە لە فێربوون و ڕاهاتن. زانینی عارەبی و ڕاهاتنی کوردی دەقێکیان بەرهەم هێناوە هەم هێزی تێدایە هەم دوو بڵقی هەڵقولانی ڕاهاتن.

تەمەنی ئەو گرێبەندە ئەمڕۆکە حەوتسەد و سیودوو ساڵە و دوو شایەدیی لە سەر دوو ڕاستی تێدان کە بۆ ئێمە زۆر جێی بایەخن. یەکەمیان ناوی گوند و قشڵەکانە، کە ئەو دەمە نۆزدە ساڵ بە سەر کۆتایی دەسەڵاتی عەباسیەکاندا تێپەڕیوە، کوردی بوونە و بە زاراوەی دانیشتوانی ناوچەی هەورامان بوونە و هەمووشیان بە کەڵکی ئەوە دێن ئەمڕۆ ناوی گوندی ئەو ناوچەیە بن. شێوازی ناوەکان هەتا ئەمڕۆ، لە ماوەی حەوت سەدە و چارەکە سەدەیەکدا، بە هیچ شێوەیەک گۆڕانی بە سەردا نەهاتووە و بەڵگەنەویستیشە کە ئەو ناوانە لەو ڕۆژەدا دانەنراون کە گرێبەستەکەی تێدا نووسراوە و دەشێ لە ڕووی پێوانەکارییەوە بڵێین چەند سەدەیەک پێشتر بەو ناوانەوە بوونە و تەنانەت مانەوەیشیان بەو ناوانەوە لە دوای هێرشی مەغۆل کە هەموو شتێکیان ژێروژوور کرد، ئەو بۆچوونە پشتئەستوور دەکا. مانەوەی ئەو ناوانە لە دوای ئەو بشێوێنیانەش کە دوای بوومەلەرزەکەی مەغۆڵ ناوچەکەی گرتەوە بەڵگەی بەهێزییانە و ئاماژەشە بۆ هاسانی بەردەوامبوونیان بە خۆیان و واتایانەوە، لە ماوەی ئەو چەند سەدەیەدا کە ئاسوودەییان تێدا باڵادەست بووە. تا ئاستی باوەڕپێکردنی گردەبڕ وا پێ دەچێ ئەو ناوانە لە سەردەمێکدا هەبووبن هێشتا پەهلەوی لە ناوچەکەدا باڵادەست بووبێ و هێزی گرێبەندەکەی تری فرۆشتن ئەم

بۆچوونە پشتڕاست دەکا کە لە نێوان دوو کەسدا بووە و پەیوەندی بە مولکایەتی گوندێکەوە بووە ناوی «هەزار کوڕە» بووە و ئەوجا کڕیارەکە پێشکەشی شێخ خالیدی کوڕی شاذلی دەکا و ئەم شێخ خالیدە باپیری باپیری ئەو شێخ زەکەریایە بووە کە لە گرێبەندی یەکەمدا ناوی هاتووە و گوندەکەش لە ناوچەکەدایە. بەڵام گوندی «هەزارکوڕە» ئەوە دەگەیەنێ هەزار کوڕی تێدا بووە و ئێستاش ئەو شێوازە گوتنە لە زۆر جێی کوردستاندا باوە. جا با لێکی بدەینەوە چەند ساڵ لە نێوان باپیری باپیر و نەوەی نەوەدا دەبێ. بە پێوانەی سەردەمی ئەمڕۆی من مردنی باپیری باپیرم «ئەلواسیق بیللا عەبدوڵای کوڕی عەبدولڕەحمانی جەلی» کە ساڵی 1246ی کۆچی بووە و ماوەکە سەدوشەست ساڵە و ئەگەر بۆ ڕێککەوت دە ساڵی لێ کەم بکەینەوە، سەدوپەنجا ساڵ دەخرێتە سەر 732 و دەبێتە 882 ساڵ کە تەمەنی ئەو وشەیەیە کە لە ڕێزمانی کوردیدا تێکەڵ و هاوەڵناوە. مانەوەی وشەی تێکەڵ ئەو ماوە دوور و درێژە واتای قووڵتری هەیە و بە ڕابردوودا ڕۆچووە. گرێبەندی دووەم کە لە یەکەمیان کۆنترە، بە هۆی زۆریی ناوەکانیەوە دوامخست جگە لەوەی گەڕانەوەمان لە دووەمەوە بۆ یەکەم بە مەبەستی گەڕانەوی شێوەزاری هەورامییە بەرەو سەردەمی پەهلەوی. بەڵگەی چاوەڕواننەکراو لە گرێبەندی دووەمدا ئەوەیە فرۆشیاری ئەو گوند و ناوچانە میرزا عەبدولکەریمی کوڕی میر خالیدی کوڕی ئەحمەد بابان بێ و باپیری بابان بێ و بە دوو پشت لە پێش نەوەی 675ی کۆچی بێ، بە پێی لێکدانەوە دەبێ بەر لە ساڵی 600ی کۆچی لە دایک بووبێ. ئەوەندەی من بزانم کەس بۆ ئەوە نەچووە بابانەکان ئەو ڕەگە قووڵەیان هەبووبێ.

دووەم شت دوو شیعرە خاوەنی نووسینەکە لە شێخەکەیەوە دەیانگوازێتەوە، کە لە دوو بۆنەدا بە شێوەزاری «گۆران»ی دایناون و

تەمەنی شـــیعرەکان تا ئەمڕۆ 320 ســـاڵە، لەگەڵ ڕەچاوکردنی جیاوازی مەودای نێوان نووسینیاندا کە تەمەنی کۆنەکەیان لەو ژمارەیەی سەرەوە زیاتر دەبێ. یەکێ لە شـــیعرەکان بۆ پێداهەڵدانی باپیری، پێغەمبەری عـارەبی، لە کـاتی زیـارەتی مەرقەدەکەیـدا دایـنـاوە و تـاکە شـــیعری «گۆران»یە لە بنەمای وەزنی خۆی لایدابێ و هەندێ ڕەچاوی عەرووزی کردووە. زمانی ئەو شـــیعرە، زمانی ئەو شـــیعرانەیە کە بە «گۆران»ی، لەوساوە تا ئێستا نووسراون. سەیر نییە زمانی ئەدەب لە مەودای چەند ســـەدەیەکدا خۆی بگونجێنێ، بەڵکو ســـەیر ئەوەیە زمانی شـــیعر خۆی لەگەڵ زمـانی ئـاخـاوتـنـدا بگونجێنێ. ئەم دیـاردەیە هەموو لقێکی زمـانی کوردی گرتۆتەوە بە هەموو شـێوازەکانیەوە. ڕاسـتە هەڵبەسـتنی شـیعر و داڕشـتنی گوتەی ئەدەبی جیاوازییان لەگەڵ ئاخاوتنی ڕاسـتەوخۆدا هەیە کە ڕەنگە لە پێوانەی دروســـت لابدا، بەڵام ئەمە یەکێکیان لە بازنەی ئەوی تریان دەرناکا چونکە هەڵە لە ئاخاوتندا وەک هەڵەکردنە لە شیعر و بابەتی ئەدەبیدا.

ئەوەی تا ئێسـتا گوترا بۆ زانینی پلەوپایەی زمانی کوردی لە ناو تیرێژی زمـانەکـانی لقی ئـاری و ئێرانی ڕۆژهەڵاتی گەلە هـنـد و ئەوروپییەکـانـدا بەسە و بە ئانقەست باسەکەم کورت کردەوە تا هەم کارەکەم ئاسان بێ هەم کات و پشوو بۆ خوێنەر بهێڵمەوە.

ئەنجامدانی کارێکی تەواو و پێگەیشـــتوو لە ســـەر هێڵێکی بەربەرین کە من هەڵمبژاردووە هی ئەوەیە سـاڵێک یا دوو سـاڵ بخایەنێ تا لێبێتەوە و وەختی چاپ و بڵاوکردنەوە ببڕێ، بەو کاتەش سـوودی ڕاسـتەوخۆی بە ســـەردەچێ و جگە لە بەهـا تیۆری و ئەکـادیمیەکەی هیچی ئەوتۆی نامێنێ: پێویســـتە ئێمە خۆمان لەو شـــتانە لادەین کە ســـوودیان نییە و بەرانبەر ئەوانە بوەســـتینەوە کە زەرەریان هەیە چونکە بە بەربەســـتی

ئاشکرا دەورە دراوین و دەبێ بەرانبەر خۆمان بە ویژدان بین و پێی ناوێ نیەتپاکیی بەرەو گومانمان بەرێ. ئەگەر ئەم نووســـینە شـــتێکی لەو تاریکاییەی بەرچاوی خوێنەرانی ڕەواندبێتەوە تا بتوانن ڕوونتر ئەو شتانە ببینن کە ڕوون نین، بەسە بۆ ئەوەی ببێتە هۆکاری شانازی و دڵخۆشیم، ئەگەرنا دەسـخەڕۆیی شـوێنەوارێکی قووڵی دەبێ و دەبێتە هۆی خەمێک کە بارودۆخە بەرچاوەکان دەریدەخەن.

سەرنج:

بۆ گێڕانەوەی کورد بۆ میدیەکان ســەرنجی کتێبی پرۆفیســۆر ڤلادیمیر مینۆرســـکی بـدەن بە وەرگێڕان و پەراوێزی دکتۆر کەمـال مەزهەر ئەحمەدەوە، کە لە ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، لە بەشـــە عارەبیەکەیدا، ساڵی 1973 بڵاو کراوەتەوە.

ئەوەندەی پەیوەندی بە کتێبی «نور الانوار»ی نووســەری فارســـییەوە هەیە، بەڕێز محەمەدی مەلا کەریم ئەو لایەنـانەی لێ دەرهێنـاون کە تایبەتین بە ناوچەی هەورامان و مەریوانەوە و ســـاڵی 1970 لە بەغدا بڵاوی کردەوە ـــــ چاپخانەی ســەلمان ئەعزەمی «هەندێ لە مێژووی هەورامــان و مەریوان» چەنــد لاپەڕەیەک لە کتێبی نور الانواری عەبدولسەمەد توداری لەگەڵ پێشەکی و چەند پەراوێزێکدا.

بەغدا 1986/12/29

مەسعوود محەمەد